

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. І. Бондарчук

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Курс лекцій

МАУП

Київ 2001

ББК 88.5я73
Б81

Рецензенти: *В. І. Маслов*, д-р пед. наук, проф.
Л. М. Карамушка, канд. психол. наук, проф.

Відповідальний редактор *І. В. Хронюк*

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 3 від 27.03.01)

Бондарчук О. І.

Б81 Психологія сім'ї: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2001. — 96 с.:
іл. — Бібліогр. наприкінці тем.

ISBN 966-608-097-4

У пропонованому курсі лекцій охарактеризовано психологічні особливості сучасної сім'ї, розкрито психологічні механізми життєдіяльності сім'ї, її вплив на становлення особистості дитини. Розглянуто основні напрямки діяльності практичного психолога щодо подання психологічної допомоги сім'ї.

Для студентів — майбутніх практичних психологів, викладачів і всіх, хто бажає підвищити компетентність у сфері психології сім'ї і сімейних стосунків.

ББК 88.5я73

© О. І. Бондарчук, 2001
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2001

ISBN 966-608-097-4

Процес трансформації сучасної сім'ї як соціального інституту супроводжується тривожними ознаками її дезорганізації — збільшенням кількості розлучень, сімейно-побутових порушень, зниженням рівня народжуваності, послабленням виховного потенціалу сім'ї, невротизмом тощо. Це дає підстави стверджувати, що стан сучасної сім'ї кризовий.

Безумовно, зміцнення сім'ї багато в чому залежить від її соціально-економічної, правової захищеності. Водночас причини окремих сімейних проблем часто криються або в особливостях сімейного спілкування, або в індивідуальних характеристиках членів сім'ї, тобто мають психологічний характер.

У цьому зв'язку одним з важливих напрямків діяльності практичного психолога є подання сім'ї психологічної допомоги. Ефективність цієї роботи значною мірою залежить від особистості психолога, його життєвої позиції, поглядів, що мають ґрунтуватися на науковому підході до вивчення сім'ї.

Знання психологічних законів функціонування і розвитку сім'ї є основою підготовки психолога до корекційної діяльності, вивчення методів і прийомів роботи із сім'єю, їх удосконалення, формування адекватних уявлень про кінцеву мету корекційного процесу — сім'ю, яка без консультативної допомоги здатна самостійно позитивно розв'язувати проблеми, що виникають.

Мета курсу “Психологія сім'ї” — розкрити психологічні особливості сучасної сім'ї, об'єктивні і суб'єктивні умови її розвитку, роль сім'ї в соціалізації індивіда, озброїти практичних психологів знаннями про психологію сім'ї і шляхи подання сім'ї психологічної допомоги.

Зазначений підхід зумовив поділ курсу на два основних розділи. У першому розділі висвітлюються психологічні особливості становлення і розвитку сім'ї, роль сім'ї у формуванні особистості дитини, психологічні фактори стабілізації сім'ї. У другому розділі розкриваються основні напрямки діяльності практичного психолога щодо подання психологічної допомоги сім'ї. Закріпленню знань, глибокому засвоєнню матеріалу сприятимуть відповіді на конкретні запитання і виконання завдань до кожної теми, а також вивчення джерел, наведених наприкінці кожної теми.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Тема 1

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

- Соціально-психологічна сутність сім'ї та її структура.
- Специфіка сім'ї як соціально-психологічного феномену.
- Психологічний аналіз функцій сім'ї.
- Типологія сімей.
- Основні тенденції розвитку сучасної сім'ї.
- Психологічні особливості етапів життєдіяльності сім'ї.

Із соціально-психологічного погляду **сім'я** є малою соціальною групою людей, що заснована на шлюбі та(чи) кровній спорідненості і функціонує на основі спільного побуту, матеріальної і моральної взаємодопомоги.

Як мала соціальна група сім'я розглядається в межах явищ, про які нагромаджено великий за обсягом матеріал у соціальній психології (процеси комунікації, інтеграції, соціальної перцепції, механізми і концепції групової динаміки тощо).

Сім'я як мала група має певні **особливості** [2]:

- жорсткі нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюються існуванням у кожній культурі чітко окреслених уявлень

про те, коли найдоцільніше створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції необхідно застосовувати до членів сім'ї в різних ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття і розірвання шлюбу, особливих прав і привілеїв, застосування певних санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав) тощо;

- чітко окреслену гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;
- закритий характер сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї, мало того, іноді неможливістю виходу із сім'ї (наприклад, неможливо припинити об'єктивно існуючу спорідненість);
- чітко визначену поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язано з великою кількістю сімейних ролей, численними аспектами сімейного життя, які мають суперечливий характер;
- "історичність", тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не тільки якісні етапи її розвитку (залицання, народження дітей та ін.), а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їхніх батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;
- чітко окреслену емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних аспектів життєдіяльності сім'ї і робить (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) успіх чи невдачу в сім'ї винятково значущими для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і соматичний стан здоров'я.

На психічний і соматичний стан здоров'я людини особливо несприятливо впливають такі сімейно обумовлені переживання [14]:

- глобальна сімейна незадоволеність, фрустрація через різкі розбіжності між очікуваннями індивіда і реальними умовами життя в сім'ї; при цьому характер впливу незадоволеності значною мірою залежить від міри усвідомлення такого стану. Якщо незадоволеність сім'єю усвідомлюється, вона обертається на відкриті конфлікти подружжя, взаємну агресію, якщо незадоволеність не усвідомлюється, а подружжя стверджує, що все нормально, пояснюючи негаразди в сім'ї виключно зовнішніми

об'єктивними обставинами, це найчастіше призводить до неврозів, депресії, алкоголізму, акцентуацій характеру тощо;

- так звана сімейна тривожність, що виявляється в перебільшених страхах щодо здоров'я, певних особливостях спілкування та поведінки членів сім'ї і переживанні безпорадності, нездатності запобігти несприятливому перебігу подій;
- почуття провини, пов'язане із сім'єю, коли індивід вважає себе (усвідомлено чи неусвідомлено) винуватцем сімейних негараздів і через характерологічні особливості схильний сприймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувальну, хоча насправді це не так;
- надмірне нервово-психічне напруження, пов'язане зі значними перешкодами щодо задоволення потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля індивіда не дають бажаних результатів, створюючи внутрішній конфлікт, який особливо загострюється тоді, коли сім'я висуває до цього члена сім'ї суперечливі вимоги і покладає на нього відповідальність за їх дотримання. Наприклад, коли дружина, звинувачуючи чоловіка у небажанні допомогти їй по господарству, водночас гостро критикує будь-які намагання чоловіка їй допомогти.

З огляду на наведені особливості сім'ї виокремимо кілька її **функцій** — особливих форм життєдіяльності, пов'язаних із задоволенням потреб сім'ї:

- *економічну*, що спрямована здебільшого на забезпечення матеріальних, господарсько-побутових потреб;
- *регулятивну*, що полягає в регулюванні стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм через первинний соціальний контроль, реалізацію особистого авторитету і влади;
- *репродуктивну*, що спрямована на народження дітей і продовження людського роду;
- *сексуальну*, що передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя, досягнення ними сексуального задоволення;
- *виховну*, що реалізується у трьох аспектах — первинна соціалізація дитини; постійний вплив дітей на їхніх батьків, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого члена;
- *комунікативну*, що задовольняє потреби членів сім'ї у спілкуванні і взаємодії один з одним і соціумом, багато в чому визначаючи характер сприйняття останнього;

- *рекреативну*, що передбачає організацію дозвілля і відпочинок;
- *психотерапевтичну*, що реалізується у двох аспектах — “погладжування” (ласка й увага один до одного) і “резонування” (розуміння і допомога один одному в оцінюванні позицій з важливих проблем, підтримування іншого в його самореалізації й особистісному розвитку).

Перелічені функції так тісно взаємозалежать, що жодну з них не можна визнати основною.

Наприклад, виховна функція тісно пов’язана не тільки з комунікативною, а й з репродуктивною функцією, оскільки наявність кількох дітей у сім’ї є природною умовою формування повноцінної сім’ї, забезпечуючи при цьому дитині досвід взаємодії не тільки “по вертикалі”, а й “по горизонталі”. У свою чергу, репродуктивна функція залежить від низки інших функцій сім’ї: сексуальної, економічної та ін.

Водночас особливе значення має психотерапевтична функція, яку вважають критерієм оцінювання подружніх стосунків, а також психологічним інструментом їх регуляції [7].

Важливою характеристикою сім’ї є її **структура** — склад і кількість членів сім’ї, а також система сімейних взаємин, що включає стосунки спорідненості, влади й авторитету, зв’язки горизонтальні (чоловік — дружина) і вертикальні (батьки — діти), рольову взаємодію як сукупність установок, норм і зразків поведінки, що характеризують одних членів сім’ї в їхньому ставленні до інших її членів [13].

У структурі сім’ї розрізняють структуру сімейних ролей, сімейні підсистеми і межі між ними, що є своєрідними механізмами, за допомогою яких сім’ї виконують свої функції.

Структура сімейних ролей диктує членам сім’ї що, коли й у якій послідовності вони мають робити, вступаючи у взаємовідносини. Повторювані взаємодії зумовлюють стандарти взаємодій, які, у свою чергу, визначають, з ким і як взаємодіяти. Так, роль матері передбачає насамперед виховання дітей. Стандарти взаємодій (норми) регламентують її поведінку, тобто коли заохочувати або коли карати дитину. Якщо мати погано виконує свою роль, порушує норми взаємодій, це тягне за собою соціальні санкції — зовнішні (осудження оточуючих) або внутрішні (коли мати відчуває, що не любить дитину і картає себе за це).

Сімейні підсистеми — це диференційована сукупність сімейних ролей, що передбачає вибіркове виконання сімейних функцій.

У кожній сімейній підсистемі існують певні правила, які визначають, хто і як виконує сімейні функції, тобто зовнішні (сімейні) та внутрішні (індивідуальні) **межі сім'ї**. Наприклад, батьківська підсистема передбачає прийняття певних рішень щодо дитячої підсистеми. Інші системи розрізняють за ознаками статі, віку, цінностей та інтересів. Таким чином, члени сім'ї можуть бути учасниками одразу кількох сімейних підсистем — батьківської, подружньої, дитячої, чоловічої, жіночої тощо [14].

У подружній підсистемі розрізняють чотири основні подружні ролі — “сексуальний партнер”, “друг”, “опікун”, “захисник”, під час виконання яких реалізуються відповідні потреби: сексуальні, побутові, потреби в емоційному зв'язку, теплих стосунках, опіці. При цьому характер подружніх стосунків багато в чому визначається взаємодоповнюваністю цих ролей (наприклад, якщо в одного з партнерів сильно виражена потреба в захисті, інший має відігравати роль захисника для задоволення цієї потреби).

Згідно з іншою класифікацією існують подружні ролі традиційні, товариські та ролі партнерів, від узгодженості яких залежать особливості взаємин подружжя. Так, **традиційні ролі** передбачають з боку дружини народження і виховання дітей, створення домашнього затишку і ведення домашнього господарства, пристосування до залежності і терпимість до обмеження сфери діяльності. З боку чоловіка вимагається прийняття основних рішень, підтримка сімейної влади і контроль, економічна безпека і захист сім'ї, емоційна вдячність дружині за пристосування до залежності.

Товариські ролі потребують від подружжя забезпечення моральної підтримки і сексуального задоволення, жвавого і цікавого спілкування один з одним і оточуючими.

Ролі партнерів потребують і від дружини, і від чоловіка економічного внеску в сім'ю згідно з розміром заробітку, спільної відповідальності за дітей, участі у веденні домашнього господарства і розподілу правової відповідальності [9].

Розглянемо найтипівші сімейні ролі для подружжя [8].

1. Відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї. Така роль визначає комплекс обов'язків, пов'язаних із забезпеченням сім'ї необхідним рівнем добробуту.
2. Хазяїн-господарка. Виконання цієї ролі передбачає організацію і ведення домашнього господарства.
3. Відповідальний за підтримку родинних зв'язків. Реалізація цієї ролі забезпечує організацію спілкування з родичами, участь у сімейних ритуалах і церемоніях.

4. Організатор сімейної субкультури. Ця роль орієнтує на формування у членів сім'ї певних культурних цінностей, інтересів і захоплень.
5. Організатор розваг. Виконання цієї ролі припускає ініціацію й організацію життєдіяльності сім'ї у сфері дозвілля.
6. Сексуальний партнер. Ця роль пов'язана з проявом активності у сфері сексуальних стосунків.
7. Відповідальний по догляду за дитиною. Виконання цієї ролі передбачає забезпечення дитині фізичного і психічного комфорту в перші роки її життя.
8. Вихователь. Ця роль передбачає розвиток особистості дитини.
9. Сімейний "психотерапевт". Ця роль включає дії, спрямовані на розв'язання особистісних проблем членів сім'ї.

Розподіл ролей у сім'ї може змінюватися залежно від обставин (народження дитини), особливостей професійної кар'єри тощо.

Розрізняють такі умови розподілу ролей між подружжям [14]: здатність виконувати певні сімейні ролі; прийнятність ролі чи сукупності ролей для того, хто їх виконує; можливість задовольняти завдяки виконанню певних ролей власні потреби і потреби інших членів сім'ї.

Невиконання зазначених умов призводить до формування **патологізуючих сімейних ролей**, що психічно травмують членів сім'ї. Наприклад, коли сім'я потребує розрядження негативних емоцій, для цього хтось із членів сім'ї обирається на роль жертвенного козла.

Крім того, якість виконання сімейних ролей багато в чому залежить від міжособистісних стосунків і пов'язаних з ними міжособистісних ролей ("попелюшка", "клоун", "красень" тощо).

Особливості рольових і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їх взаємодії відбиваються на емоційному рівні та відносно стійкому психічному стані (настрої) сім'ї, тобто на її **психологічному кліматі**. Психологічний клімат сім'ї, у свою чергу, впливає на міжособистісні стосунки її членів, на їхнє світовідчуття, самооцінку, саморегуляцію себе як особистості, на життєдіяльність і життєздатність сімейного колективу загалом.

З огляду на викладене розрізняють сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом.

Сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом характеризуються згуртованістю, доброзичливістю і водночас високою вимогливістю подружжя один до одного, відповідальністю, почуттям захищеності й

емоційної задоволеності в сім'ї. Важливий показник сприятливого сімейного психологічного клімату — прагнення до спільного розв'язання сімейних проблем, проведення дозвілля при одночасній відкритості сім'ї, її широких соціальних контактах.

Сім'ї з несприятливим психологічним кліматом характеризуються насамперед напруженістю чи навіть конфліктністю міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться один до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї.

Залежно від ступеня негараздів розрізняють сім'ї **конфліктні**, в яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї, що породжує сильні і тривалі негативні емоції; **кризові**, де потреби та інтереси стикаються особливо різко, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї; **проблемні**, що потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів, у подоланні об'єктивних складних життєвих ситуацій (наприклад, відсутність житла і засобів для існування) при збереженні загальної позитивної сімейної мотивації.

Родини розрізняють ще за **якістю зовнішніх і внутрішніх меж**. Найбільш патологічними варіантами, що розміщуються на протилежних полюсах континууму, є ретрофлексуюча (від ретрофлексія — спрямування енергії всередину) і дезорганізована сім'ї. **Ретрофлексуюча сім'я** має тверду непроникну спільну межу і водночас прозорі індивідуальні межі. Члени цієї сім'ї так тісно взаємопов'язані через острах розриву стосунків, що це знижує можливості індивідуального зростання. Проблеми, що виникають внаслідок заплутаних, неконструктивних стосунків, не розв'язуються через жорсткі зовнішні межі сім'ї, відсутність достатніх контактів з оточенням. У таких сім'ях існує велика небезпека виникнення психосоматичних захворювань.

Дезорганізована сім'я з надмірно прозорими зовнішніми межами розміщується на протилежному полюсі континууму. У таких сім'ях через відсутність достатнього взаємного контакту її членів і відкритості зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки чи розпаду сім'ї як цілого. Між зазначеними полюсами розміщується більшість родин, що функціонують з більш-менш адекватними межами [15].

За **структурою влади** розрізняють авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї.

Авторитарна сім'я характеризується суворим беззаперечним підпорядкуванням одного з подружжя іншому і дітей батькам. **Демократична сім'я** заснована на взаємній повазі членів сім'ї, спільному вирішенні всіх важливих питань. У **ліберальній сім'ї** спостерігається відстороненість, відчуженість членів сім'ї один від одного, байдужість до справ і почуттів іншого.

Залежно від **розподілу ролей** виокремлюють **сім'ї традиційні** (патріархальні чи матріархальні), в яких один з членів подружжя є внутрішньосімейним лідером, активнішою стороною в подружніх стосунках і відносинах із соціумом, та **егалітарні** (від фр. *egalite* — рівність), в яких ролі розподіляються з урахуванням конкретних інтересів і можливостей партнерів. При цьому спостерігаються вирівнювання функцій подружжя і відносно незалежне становище дітей.

Типологія сімей за **демографічною ознакою** визначається:

- кількістю дітей — багатодітна, середньодітна, малодітна, бездітна, або подружжя, сім'я;
- наявністю чи відсутністю шлюбної пари — повна чи неповна сім'я;
- наявністю чи відсутністю у складі сім'ї старших і побічних родичів — складна чи нуклеарна (від лат. *nucleus* — ядро) сім'я.

Розрізняють також сім'ї з різним **виховним потенціалом** [6]:

- **виховально-сильні**, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї;
- **виховально-стійкі**, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи;
- **виховально-нестійкі**, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при відносно високому загальному виховному потенціалі сім'ї;
- **виховально-слабкі зі втратою контакту з дітьми** і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

З психолого-педагогічного погляду негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї виховально-слабкі з постійною конфліктною атмосферою, виховно-слабкі з агресивно негативною ат-

мосферою, у яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушницькі, злочинні, психічно обтяжені.

За **стадією становлення** розрізняють **сім'ї** [8]:

- **молоді** (до 9 років), для яких істотним у психологічному аспекті є ставлення подружжя один до одного і до спільного сімейного життя;
- **середні** (10–19 років), які характеризуються стабільними сімейними стосунками, усталеним розподілом ролей, обов'язків, наявністю дітей, що підросли і є відносно самостійними;
- **зрілі** (понад 20 років), для яких характерне зростання значущості подружніх стосунків, зокрема завдяки набуттю дітьми самостійності і незалежності.

Більш розгорнуту картину циклів сімейного життя можна подати з урахуванням “історичності” сім'ї, коли виокремлюють такі фази сімейного життя [12]:

- 1) залицяння;
- 2) життя без дітей (від початку проживання разом до народження першої дитини);
- 3) експансія (від народження першої дитини до останньої);
- 4) стабілізація (період виховання дітей до того моменту, коли перша дитина залишає сім'ю);
- 5) діти назавжди залишають батьківський дім;
- 6) “порожнє гніздо” (батьки після від'їзду дітей);
- 7) хтось із подружжя залишається один після смерті іншого.

Таке виокремлення фаз сімейного життя відбиває певні проблеми сім'ї, властиві кожній з фаз.

Так, для **фази залицяння** у вітчизняних умовах характерне те, що багато молодих людей у цей період продовжують жити з батьками. Відсутність досвіду самостійного, фінансово незалежного життя, житлові проблеми в поєднанні з лібералізацією сексуальних стосунків можуть спричинитися до відмови молоді від шлюбу, поширення альтернативних форм шлюбу, підвищення рівня позашлюбної народжуваності чи (через бажання звільнитися від опіки батьків) передчасного шлюбу.

Фаза життя без дітей характеризується прагненням молодят визначити правила, за якими вони будуватимуть власну сім'ю, розподілити обов'язки, узгодити інтереси, звички, визначити цінності, сексуальні

схильності, правила стосунків з родичами. Усе це утруднюється через інфантилізм значної частини молоді (невміння виконувати сімейні обов'язки, залежність від батьків). Вік вступу в перший шлюб знизився, а соціальне дозрівання людини подовшилося, тому будувати сім'ю найчастіше доводиться недостатньою мірою соціально й особистісно зрілим людям.

Зниження шлюбного віку позначається на **фазі народження дітей у сім'ї** (експансії). Оскільки старше покоління перебуває в активному періоді власного особистого, соціального і професійного життя, постає проблема молодих бабусь і дідусів і їхніх стосунків з дітьми.

Крім позитивних аспектів, пов'язаних з народженням і вихованням дітей, сім'ям у цьому періоді властиві напруженість бюджету, дефіцит часу, значне обмеження можливостей відпочинку, дозвілля, складність поєднання домашніх обов'язків із трудовою діяльністю, накопичення фізичної і психічної втоми. Постає проблема перебудови функціонально-рольової структури сім'ї, емоційних і духовних стосунків, сформованих на більш ранніх стадіях її становлення.

На думку багатьох дослідників, **фаза стабілізації** сім'ї є найскладнішою і проблемною для всіх членів сім'ї, що зумовлено, з одного боку, кризою середнього віку батьків, а з іншого — кризою підліткового віку дітей.

Гострота кризи багато в чому визначається тим, наскільки успішно були вирішені проблеми на попередніх фазах життєвого циклу сім'ї. Якщо ці проблеми не були вирішені, стосунки в сім'ї на цій фазі можуть характеризуватися недостатньою згуртованістю, емоційною близькістю, наявністю сексуальних проблем подружжя, неадекватних способів взаємодії один з одним і з дітьми.

Фаза, коли діти залишають батьківський дім, характеризується порушенням звичних правил і стереотипів взаємодії. У цьому разі постає проблема наповнення взаємин подружжя новим змістом, що компенсувало б емоційні втрати, пов'язані з віддаленням дітей від сім'ї. Іноді вирішення цієї проблеми ускладнюється через суперечності, що витіснилися у зв'язку з народженням і вихованням дітей, але актуалізувалися на фазі "порожнього гнізда".

Остання фаза життєвого циклу сім'ї настає тоді, коли помирає один із подружжя. У цьому разі другий з подружжя, як правило, часто приєднується до сім'ї дітей як бабуся чи дідусь, що вимагає від дітей адаптації до зміни структури сім'ї.

У цей період можуть виникати конфлікти між поколіннями, проблеми, пов'язані з наглядом за літньою людиною, часто ускладнені її хворобами.

Кожна фаза життєвого циклу сучасної сім'ї характеризується специфічними особливостями, зумовленими тенденціями її розвитку і пов'язаними з такими об'єктивними причинами, як науково-технічний прогрес, урбанізація, міграція населення, розвиток засобів масової інформації, емансипація тощо [7].

Перелічені об'єктивні причини приводять до зміни характеру і структури сімейно-шлюбних цінностей, трансформації традиційних сімейних ролей.

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї показує, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, у якій основна вісь стосунків визначається свояцтвом (чоловік — дружина), а не спорідненістю і батьківством.

З одного боку, така сім'я краще пристосована до сучасного життя як мобільніша і демократичніша порівняно з традиційною, багатопоколінною і розгалуженою. З іншого боку, нуклеарна малодітна сім'я далеко не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій. Так, зокрема, можна констатувати ускладнення виконання виховної функції сім'ї з таких причин:

- через відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- через утруднення в засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносну ізоляцію від старших родичів;
- через можливу суперечливість виховних впливів внаслідок передавання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Нуклеарні сім'ї висувають підвищені вимоги і до подружніх стосунків. Спрощена структура такої сім'ї, обмежена кількість внутрішньосімейних стосунків потребують одночасного виконання кількох сімейних ролей (найчастіше суперечливих), призводить до зростання інтенсивності й емоційності стосунків, підвищення ступеня взаємозалежності подружжя і їхньої особистої відповідальності за долю шлюбу. Таким чином, психологічний простір нуклеарної сім'ї звужується, а питома вага особистісних якостей кожного з подружжя збільшується.

Розрізняють такі показники еволюції сім'ї [3]:

- структурні зрушення (рух від спорідненості (батько — син) до свояцтва (чоловік — дружина), нуклеарності);

- функціональні зрушення (егалітаризація);
- активізація особистісної взаємодії членів сім'ї.

Різна інтенсивність цих процесів зумовлює виникнення й одночасне існування різних типів родин. Мало того, сучасна сім'я нагадує багатоярусний пиріг — у ній можна знайти риси і традиційних, і нових сімейних укладів.

Суперечливі тенденції у структурі і динаміці сім'ї одночасно з великою роллю сім'ї у забезпеченні особистого щастя людини актуалізують проблему стабільності шлюбу і сім'ї, ґрунтовної підготовки молоді до сімейного життя.

Контрольні питання і завдання

1. Відмінності сім'ї від інших малих соціальних груп.
2. Які соціально-психологічні характеристики є спільними для сім'ї та інших малих соціальних груп?
3. Основні функції сім'ї.
4. Чи існує, на вашу думку, провідна функція сім'ї? Відповідь обґрунтуйте.
5. Соціально-психологічні особливості структури сім'ї.
6. Проаналізуйте особливості взаємин у вашій сім'ї. Чи можна назвати її психологічний клімат сприятливим? Чому?
7. Типи родин: а) за демографічною ознакою; б) за структурою влади; в) за розподілом ролей.
8. Тенденції розвитку сучасної сім'ї.
9. Чи можна стверджувати, що сучасна сім'я перебуває у кризовому стані?
10. Охарактеризуйте психологічні проблеми кожної фази циклу сімейного життя.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Афанасьєва Т. М.* Семья. — К.: Рад. шк., 1986.
2. *Гозман Л. Я., Алешина Ю. Е.* Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестн. МГУ. — 1985. — № 4. — С. 10–20. — Сер. 14. Психология.
3. *Голод С. И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л.: Наука, 1984.
4. *Гребенников И. В.* Основы семейной жизни. — М.: Просвещение, 1991.
5. *Дмитриева Т. В.* Гештальт-подход в работе с парами и семьями // Вестн. психосоц. и коррекц.-реабилитацион. работы. — 1999. — № 1. — С. 27–37.

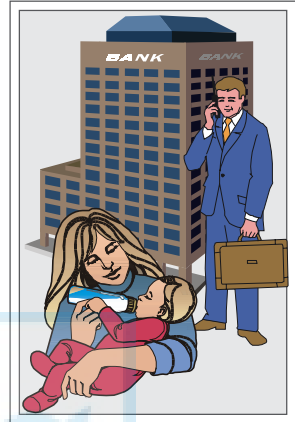
6. Игошев К. Е. Миньковский Г. М. Семья: Дети: Школа. — М.: Юрид. лит., 1989.
7. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии. — М.: Педагогика, 1991. — С. 27–34.
8. Ковалев С. В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: Тесты, опросники, ролевые игры. — М.: Просвещение, 1991.
9. Ковалев С. В. Психология современной семьи. — М.: Просвещение, 1988.
10. Левицкий В. М. Психология семейных отношений. — К.: Феникс, 1991.
11. От Я до Мы: азбука семейной жизни / Сост. С. В. Ковалев. — 2-е изд., доп. — М.: Педагогика, 1990.
12. Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З. Г. Кісарчук. — К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. — С. 15–20.
13. Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справоч. / В. И. Зацепин, Л. Н. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др. — К.: Политиздат Украины, 1989.
14. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 1999.
15. Этика и психология семейной жизни / Под ред. Н. Г. Юркевича. — Минск: Народная асвета, 1989.

МАУП

Тема 2

ПРОБЛЕМИ СТАБІЛЬНОСТІ ШЛЮБУ І СІМ'Ї

- Співвідношення понять “шлюб” і “сім’я”.
- Фактори стабільності шлюбу і сім’ї.
- Роль подружньої сумісності в підтримці стабільності шлюбу.
- Особливості подружнього спілкування і їх вплив на стабільність сім’ї.
- Сутність поняття “психологічне здоров’я сім’ї”.
- Умови створення психологічно здорової сім’ї.
- Умови готовності майбутнього подружжя до шлюбу.

Основою для формування сім’ї є шлюб як санкціонована суспільством форма стосунків між особами різної статі.

В українській мові шлюбний союз позначається словом “шлюб”, що походить від давньослов’янського “сьлюб”, що означає “урочисту обіцянку” (“сьлюбитись” — домовлятися).

Слід зауважити, що з психологічного погляду стабільність ще не означає успішність шлюбу і сім’ї. Тому в подальшому під стабільністю шлюбу і сім’ї розумітимемо такі їх особливості, що забезпечують задоволеність людини від перебування в цих соціальних інститутах, створюючи умови для особистого щастя, особистісного зростання кожного з їх членів. Розрізняють шлюби з любові, за стереотипом, з розрахунку, залежно від особливостей **шлюбно-сімейної мотивації** [15].

Мотивація взяття шлюбу включає чотири **основних мотиви**:

- інтимно-особистісний (прагнення знайти бажаного партнера для кохання);

- морально-психологічний (бажання знайти духовно близького супутника життя);
- сімейно-батьківський (орієнтація на народження і виховання дітей);
- господарсько-побутовий (орієнтація на налагоджений побут і ведення домашнього господарства).

Ієрархія цих мотивів визначає критерії вибору шлюбних партнерів.

Істотною підставою для взяття шлюбу є любов. У психології любов — це інтенсивне, напружене і відносно стійке почуття суб'єкта, фізіологічно зумовлене сексуальними потребами і соціально сформованим прагненням бути своїми індивідуально значущими рисами з максимальною повнотою представленими в життєдіяльності іншого так, щоб пробуджувати в нього потреби у відповідному почутті такої самої інтенсивності, напруженості і стійкості [3, с. 198].

Сучасна соціальна психологія виокремлює в любові три **основних компоненти**:

- емоційний (симпатія, часто неусвідомлена, інстинктивний потяг до людини, причини якого ще остаточно не з'ясовані);
- раціональний (повага, усвідомлення і визнання достоїнств людини);
- поведінський (уміння не тільки переживати почуття любові, а й у відповідний спосіб виявляти його в діяльності, спрямованій на отримання власної радості через радість іншої людини, у прагненні зменшити її страждання).

У цьому зв'язку існує така формула любові: якщо мені добре від того, що добре тобі, і якщо я хочу, щоб тобі було краще і роблю все для цього, то я тебе люблю [18, с. 95].

Таким чином, здатність любити прямо залежить від уміння співпереживати, думати передусім не про себе, а про того, кого любиш.

Розрізняють дві моделі любові: песимістичну й оптимістичну [2].

Песимістичній моделі властива залежність від об'єкта любові і зв'язок цього почуття насамперед з острахом втратити кохану людину чи її прихильність. У результаті шлюб набирає тривожно-невротичного характеру. **Оптимістична модель** виходить з відносної незалежності від об'єкта любові за позитивного ставлення до нього, захоплення індивідуального волевиявлення, відносної автономності подружжя, створення умов для особистісного розвитку подружжя і психологічного комфорту в парі, відчуття інтимності. Відчуття інтимності (від лат.

intimus — внутрішній) характеризується для індивіда виокремленням себе зі своїм складним, самостійно сконструйованим внутрішнім світом і правом на самоактуалізацію.

Відповідно розрізняють зрілу і незрілу форми любові. У **зрілій любові** єдність подружньої пари досягається при збереженні цілісності їхньої особистості, індивідуальності, у **незрілій любові** — за рахунок порушення цієї цілісності, як зазначає Е. Фромм [16], симбіотичного зв'язку, коли партнери обирають позицію “жертви” і “тирана”, крайнім проявом яких є мазохізм і садизм.

Хоча шлюб з любові утвердився як усталений стереотип не тільки в популярній, а й у спеціальній літературі, згідно з даними соціологічних досліджень С. Голода [3], тільки 39,1 % опитаних ним чоловіків і 49,6 % жінок назвали любов основним мотивом взяття шлюбу. Інші мотивували його почуттям жалю до партнера, спільністю інтересів і поглядів, очікуванням народження дитини.

Аналіз впливу шлюбно-сімейної мотивації на задоволеність шлюбом свідчить, що серед тих, хто уклав подружній союз з любові і за спільністю поглядів водночас, найбільше задоволених шлюбом.

За дослідженнями Е. Ейдеміллера [18], у сім'ях, де спостерігаються порушення в нормальній реалізації сімейних функцій (у так званих дисфункціональних сім'ях) і відповідно незадоволеність шлюбом, причини створення сім'ї були іншими (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

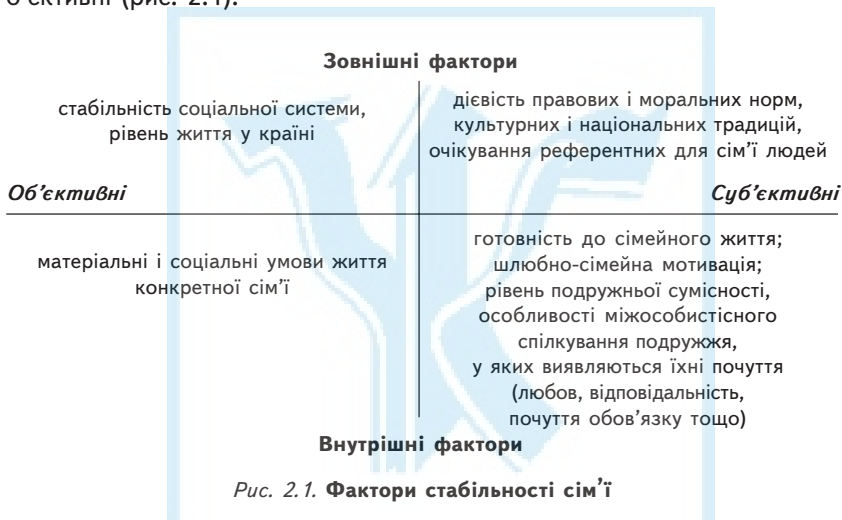
Психологічні особливості створення дисфункціональних сімей
(за Е. Ейдеміллером)

Мотив взяття шлюбу в дисфункціональних сім'ях	Частка з опитаних шлюбних партнерів, %
Втеча від батьків	50
Почуття обов'язку	49
Самотність	26,6
Наслідування традицій (ініціатива батьків)	25
Любов	9,3
Престиж, пошук матеріальних благ	5,3
Помста колишньому коханому(ій)	3,1

Якщо при цьому мотивація взяття шлюбу є суперечливою, то риси шлюбного партнера (фізичні, особисті тощо), які спочатку не помічались (як небажані), починають сприйматися особливо негативно, посилюючи дисфункцію сім'ї.

Таким чином, задоволеність шлюбом залежить також від узгодженості шлюбно-сімейної мотивації, яка багато в чому зумовлює його стабільність.

Загалом розрізняють такі фактори стабільності сім'ї, що розподіляються за двома осями: зовнішні — внутрішні та об'єктивні — суб'єктивні (рис. 2.1).

Безумовно, об'єктивні фактори (несприятливі соціальні процеси, війни, економічні кризи, стихійні лиха тощо) істотно впливають на життєдіяльність сім'ї. Водночас успішність вирішення сімейних проблем багато в чому залежить від особливостей усвідомлення членами сім'ї сімейної ситуації, їх готовності і вміння сконцентрувати зусилля на збереженні сім'ї.

Таким чином, основними факторами, що формують стабільність шлюбу, є внутрішні суб'єктивні, тобто психологічні. Насамперед — це подружня сумісність як соціально-психологічний показник згуртованості сім'ї.

Відповідно до сучасних уявлень сумісність як здатність подружжя узгоджувати свої дії й оптимізувати взаємини в різних видах спільної діяльності утворює ієрархію рівнів [8].

Нижній рівень становить **психофізіологічна сумісність** темпераментів подружжя, сенсомоторна узгодженість дій, які виконуються спільно. Вищий рівень психофізіологічної сумісності характерний для пар холерик — флегматик і сангвінік — меланхолік, що ніби доповнюють один одного (наприклад, спокій флегматика “гасить” запальність холерика, а життєрадісність сангвініка компенсує знижений фон настрою меланхоліка).

Середній рівень психофізіологічної сумісності характерний для сполучених по “колу” Г. Айзенка (рис. 2.2) темпераментів (кут асиметрії $\alpha = 90 \pm 45^\circ$): холерик — меланхолік, яким не вистачає емоційної стабільності; меланхолік — флегматик і флегматик — сангвінік, які характеризуються відповідно безініціативністю і відчуженістю один від одного; сангвінік — холерик, які сперечаються за відповідальність і верховенство в сім’ї.

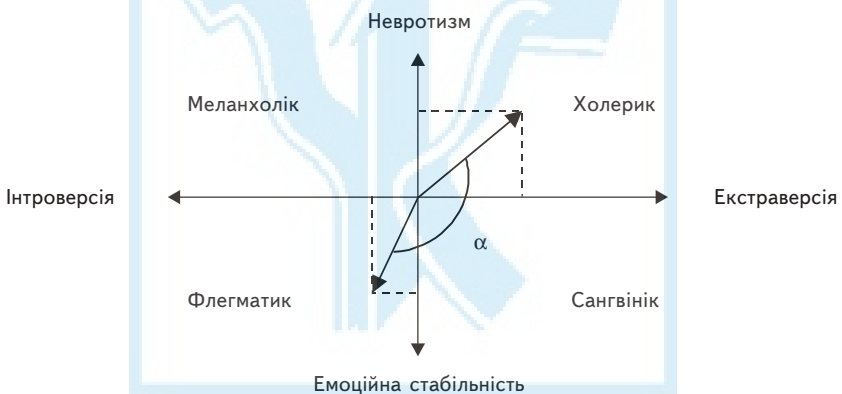

Рис. 2.2. “Коло” Г. Айзенка (α — кут асиметрії)

Низький рівень психофізіологічної сумісності властивий парам з однаковим темпераментом через відсутність у двох холериків витримки, у меланхоліків — бадьорості та енергії, у флегматиків — ініціативності і швидкості реагування, у сангвініків — послідовності.

Другий рівень подружньої сумісності становить **функціональна рольова узгодженість**, тобто узгодженість структури, розуміння, розподілу і прийняття сімейних і міжособистісних ролей (див. тему 1). При цьому важливе значення має бажане і реальне співвідношення ролей [4].

Вищим рівнем сумісності є **ціннісно-орієнтаційна єдність**, що фіксує ступінь збігу оцінок подружжям сімейних цілей і цінностей.

Розрізняють такі сімейні цілі [13]:

- пов'язані з вихованням дітей, коли для сім'ї особливо важливе саме спільне виховання дитини батьком і матір'ю;
- що припускають насамперед подальший розвиток подружжя як особистостей, включаючи захоплення на дозвіллі, інтенсивне і змістовне внутрішньосімейне спілкування;
- зумовлені важливістю створення свого домашнього гнізда з наданням йому своєрідності і затишку.

Опитування, яке здійснив Український науково-дослідний інститут з проблем молоді, показало, що молоді сім'ї на перше місце висувають функцію народження і виховання дітей (90,3 % опитаних), на друге — задоволення потреб у коханні, особистому щасті, почуття захищеності (74,2 % респондентів) [8].

При цьому зазначається, що коли молодята вибирали із наведених в анкеті трьох сімейних цінностей — любов, діти, побут, то переважна більшість вибрали “любов” (74,4 %), а народження і виховання дітей вважали найважливішою сімейною цінністю тільки 15,5 %. Ця розбіжність пояснюється тим, що в першому випадку (оцінка функцій сім'ї) міг виявитися певний соціально-психологічний стереотип, відповідно до якого діти посідають центральне місце в життєдіяльності сім'ї. У другому випадку (цінність сім'ї для людини) найімовірніше проявилися реальні установки молодого подружжя. На третьому місці відповідно до відповідей респондентів опинилася функція “ведення домашнього господарства”, потім — “задоволення сексуальних потреб”, “духовне спілкування” і “розвиток особистості членів сім'ї”. На останньому ранговому місці респонденти зазначили можливість підвищити завдяки шлюбу свій соціальний статус (10 % респондентів).

Цікаво, що стосовно найважливіших функцій сім'ї максимальний збіг оцінок спостерігається щодо репродуктивної функції (89,8 % респондентів). Щодо таких функцій сім'ї, як задоволення потреб у любові, ведення домашнього господарства, задоволення сексуальних потреб, у третини подружніх пар можна констатувати розбіжності.

При цьому існують гендерні* відмінності в сімейних цінностях. Так, жінки більшою мірою орієнтовані на народження і виховання дітей, духовне спілкування членів сім'ї, задоволення потреби в любові, осо-

* Гендер у психології — соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої визначають поняття “чоловік” і “жінка” (на відміну від поняття “стать”, що є суто біологічною категорією).

бистому щасті, взаєморозумінні. Чоловіків же порівняно з жінками в сімейному житті більшою мірою приваблює можливість задоволення сексуальних потреб, ведення здорового способу життя, упорядкування побуту.

Серед загальнолюдських цінностей чоловіки найчастіше виокремлюють цікаву роботу, професійне зростання, а також впевненість у собі, матеріальну забезпеченість і спілкування з друзями [7].

Розбіжності в поглядах чоловіків і жінок на сімейні цілі й цінності, інші аспекти життєдіяльності сім'ї у принципі можна подолати у процесі їх взаємної адаптації до спільного способу життя.

У широкому розумінні під **адаптацією** (від лат. *adapto* — пристосовую) розуміється цілісна система активних і спрямованих дій індивіда, що сприяють не тільки підтримці динамічної рівноваги в конкретних умовах, а й забезпечують можливість еволюції при їх зміні [8]. У психології адаптація — це єдність двох процесів: **асиміляції** (у найзагальнішому розумінні зміни оточення для успішного пристосування) і **акомодації** (зміни самого себе з тією самою метою).

Таким чином, **психологічна сутність адаптації** полягає у взаємному уподібненні подружжя, узгодженні, зближенні думок, почуттів і поведженні на основі насамперед таких психологічних механізмів пізнання один одного, як ідентифікація і рефлексія.

Розрізняють такі **напрямки адаптації**:

- матеріально-побутову, що полягає в координації прав і обов'язків подружжя, формуванні моделей сімейного бюджету, що задовольняють їх обох;
- морально-психологічну, що ґрунтується на узгодженні інтересів, установок, ціннісних орієнтацій, світогляду;
- інтимно-особистісну, що передбачає досягнення сексуальної гармонії, морально-психологічне задоволення інтимними стосунками.

При цьому може виникнути **вторинна негативна адаптація** внаслідок того, що любов підпорядковується загальному психофізіологічному закону адаптації, відповідно до якого при постійній дії одного й того самого подразника сила почуття, що викликана цим подразником, зменшується. У результаті для підтримки сили почуття на високому рівні необхідно або збільшити силу подразника, або робити перебри, або змінювати якість подразнення [5].

Вторинна негативна адаптація виявляється у трьох **сферах**:

- **інтелектуальній** (зменшення інтересу подружжя один до одного як особистості внаслідок повторення у спілкуванні тих самих оцінок, суджень, думок);

- **моральний** (можливе зниження поваги подружжя один до одного в результаті щоденного неминучого спілкування, коли вони можуть з'явитися один перед одним у непривабливому зовнішньому вигляді, використовувати неприйнятні слова, жести тощо);
- **сексуальний** (зниження взаємної привабливості через доступність і одноманітність взаємин).

Негативна адаптація може посилюватися внаслідок гендерних відмінностей, оскільки чоловіки особливо чутливі до матеріально-побутових незручностей, труднощів фізичної адаптації, а жінки — до зменшення зовнішніх проявів з боку чоловіка любові і поваги, втрати романтики дошлюбних залицянь.

До **умов подолання вторинної негативної адаптації** належать:

- особистісне самовдосконалення, духовний розвиток;
- підвищення культури взаємин, підтримання почуття високої самоцінності один одного [10];
- підвищення автономності подружжя, розширення інтересів і кола їх спілкування за межі шлюбу.

Успішність адаптації, а отже, стабільність шлюбу залежать від особливостей взаємодії членів сім'ї, що насамперед виявляються в їхньому спілкуванні.

Висновок про важливість ролі подружньої взаємодії, спілкування підтверджується дослідженнями В. Мет'юза і К. Міхановича [5]. Вони виявили десять найважливіших відмінностей між щасливими і нещасливими сім'ями. **Ознаки нещасливих сімей:**

1. Не мають єдиної думки з багатьох питань і проблем.
2. Погано розуміють почуття один одного.
3. Говорять слова, що дратують іншого.
4. Часто почуваються нелюбими.
5. Не звертають уваги один на одного.
6. Відчувають незадоволену потребу в довірі.
7. Відчувають потребу в людині, якій можна довіритися.
8. Рідко роблять компліменти один одному.
9. Змушені часто поступатись один одному.
10. Бажають, щоб їх любили сильніше.

Умови успішного сімейного спілкування [9]:

- відкритість, відсутність у подружжя таємниць один від одного, заборонених тем, можливість відверто висловити свої думки, виявити почуття;

- підтвердження у процесі спілкування позитивного уявлення про себе в кожного з партнерів;
- активний трансактний обмін, постійне обговорення думок, почуттів, вражень;
- ситуативна адекватність, обумовленість форм спілкування подружжя конкретною ситуацією.

Основною **причиною порушення комунікації** в сім'ї є переважаність спілкування вторинними функціями (посилена перевірка відповідності уявленням кожного з партнерів про себе, один про одного і їхні стосунки). При цьому надмірно центроване на партнері ставлення до нього, сумнів у його вірності, підозра у зраді формують особливий психічний стан — ревності.

Розрізняють такі **види ревнощів** [10]:

- **тиранічні**, звичайно властиві авторитарним, егоїстичним, упертим людям, які, як правило, вважають свого партнера власністю, об'єктом для задоволення власних потреб;
- **від ущемлення**, притаманні людям, які страждають на комплекс неповноцінності (за А. Адлером), з тривожно-недовірливим характером;
- **звернені**, що виникають як захисний механізм — проекція своєї готовності до зради на партнера.

Подружні комунікації порушує також неадекватне уявлення як про себе, так і про партнера, що зумовлюється, зокрема, функціональними стереотипами (“ти — дружина (чоловік), отже, повинна (повинен) ...”).

При цьому виявлено, що дружини здатні дещо краще розуміти своїх чоловіків, хоча при цьому існують певні похибки в уявленнях партнерів один про одного. Наприклад, дружини схильні переоцінювати життєрадісність, оптимізм і недовірливість чоловіків і недооцінювати їхню здатність переживати почуття провини, чоловіки ж — переоцінювати рівень збудливості і неврівноваженості своїх дружин [18]. Це, безумовно, може істотно вплинути на характер взаємин у сім'ї.

Загалом сукупність суб'єктивних психологічних факторів стабільності шлюбу і сім'ї можна об'єднати в поняття “**психологічне здоров'я сім'ї**”. Під психологічним здоров'ям сім'ї розуміється інтегральний показник динаміки життєво важливих для сім'ї функцій, що виражає якісний аспект соціально-психологічних процесів, які відбуваються в ній [15].

Структуру психологічного здоров'я сім'ї показано на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Структура психологічного здоров'я сім'ї (за В. Торохтієм [15])

Розрізняють такі **рівні психологічного здоров'я сім'ї**:

- **норма**, що умовно визначається ступенем розвитку індивідуальних і групових процесів, у межах яких, з одного боку, спостерігаються узгодженість і задоволення потреб членів сім'ї, а з іншого боку — їх соціальна (внутрішньосімейна) активність;
- **відхилення від норми**, що характеризується перевагою індивідуальних процесів над соціальними (внутрішньосімейними), частковою узгодженістю дій членів сім'ї;
- **відсутність психологічного здоров'я сім'ї** (психологічне нездоров'я), що полягає в її нездатності самостійно коригувати дезорганізуючі дії її членів, переважанні внутрішньосімейного дискомфорту і практично повній автономності дій членів сім'ї щодо задоволення суто індивідуальних потреб.

Психологічно здоровій сім'ї притаманні такі **властивості**: гуманність (турбота й увага до людини як найвищої сімейної цінності), гармонійність (високий рівень сумісності членів сім'ї), життєздатність (стійкість проти впливу зовнішніх дестабілізуючих факторів) та ін.

До показників, за якими оцінюють психологічне здоров'я сім'ї, належать:

- подібність сімейних цінностей, ціннісно-орієнтаційна єдність;
- функціонально-рольова узгодженість;
- соціально-рольова адекватність, або міра здійснення очікувань членів сім'ї стосовно один одного, відсутність конфліктів між роллю й особистістю;
- адаптивність, або міра пристосування до соціально-психологічного клімату сім'ї після перебування в іншому середовищі, особливо кризовому, прагнення зберегти комфортні емоційні сімейні стосунки;
- емоційна задоволеність шлюбом, сімейними стосунками;
- спрямованість на сімейне довголіття, усвідомлене прагнення до нових (найближчих і перспективних) сімейних цілей.

Таким чином, психологічно здорова сім'я (така, що успішно функціонує), створює умови для реалізації потенціалу кожного її члена, оптимальну модель для оволодіння соціальними навичками, що може бути перенесена в зовнішнє середовище. Межі між підсистемами в такій сім'ї досить прозорі для забезпечення спілкування між підсистемами і із зовнішнім середовищем і досить недоторканні для підтримки їх автономності; сім'я з повагою ставиться до правил, що визначають відносини між підсистемами і внутрішні процеси в кожній з них [1].

Важливою умовою становлення психологічно здорової сім'ї, зміцнення її стабільності є формування **готовності особистості до шлюбу і сімейного життя**, у якій виокремлюються чотири компоненти:

- 1) **фізична і фізіологічна зрілість** майбутнього подружжя, коли чоловік стає здатний зачати, а жінка — виносити і народити здорового дитину; при цьому існує реальна суперечність між юридично встановленим шлюбним віком, що свідчить передусім про фізичну зрілість майбутнього подружжя, і їх соціальною зрілістю, яка найчастіше настає значно пізніше;
- 2) **соціальна готовність**, яка означає, що майбутні шлюбні партнери є рівноправними членами суспільства, які спроможні виконувати соціальні ролі й обов'язки, усвідомлюють правову основу шлюбу, готові взяти на себе відповідальність один за одного і за своїх дітей, здатні матеріально забезпечити сім'ю;
- 3) **етико-психологічна готовність**, що передбачає сформованість адекватних шлюбно-сімейних стосунків, уявлень майбутнього подружжя про шлюб і сім'ю, подружні і батьківські обов'язки, розуміння співвідношення між любов'ю і шлюбом; уміння цінувати особистісні якості партнера, об'єктивно оцінювати власні почуття і ставлення до обранця; спрямованість на іншу людину; розуміння основ формування психологічно здорової сім'ї, створення сприятливого соціально-психологічного клімату сім'ї і наявність відповідних умінь; при цьому для того, хто бере шлюб, важливо вміти спроектувати реалістичну модель майбутньої сім'ї, її уклад з урахуванням впливу способу життя батьківських родин, матеріально-економічних можливостей, шляхів реалізації спільних планів на майбутнє;
- 4) **сексуальна готовність**, орієнтація на спільність сексуально-еротичних переживань з коханим партнером іншої статі, якому людина довіряє і на чию довіру здатна відповідати, з якою вона хоче і може поділяти відповідальність за спільну працю, продовження роду і відпочинок для того, щоб забезпечити можливості сприятливого розвитку дітей; при цьому важливе значення має наявність знань з анатомії і фізіології, культури статевого спілкування.

Особливу роль у формуванні готовності до створення сім'ї відіграє етико-психологічна готовність, яка зумовлює здатність до шлюбу, тобто спроможність [5]:

- турбуватися про іншу людину;
- співчувати, співпереживати іншому;
- спілкуватися на основі співпраці з іншим;

- бути терпимим (толерантним), сприймати іншу людину з її індивідуальними особливостями, звичками, навіть протилежними власним, вміння пристосовуватися до них.

Сексуальна готовність до шлюбу багата в чому зумовлена особливостями статевого виховання в сім'ї. Моделі статевого виховання в сім'ї наведено на рис. 2.4 [4].

Модель статевого виховання в сім'ї		
Рестриктивна (репресивна)	Пермісивна (ліберальна)	“Золота середина” (демократична)
За обсягом інформації		
Чим менше інформації, тим краще	Будь-яка інформація	Необхідна інформація
За змістом інформації		
Не можна робити те й те, існує єдиний правильний шлях вирішення проблеми	Існує багато шляхів вирішення проблеми	Існує багато шляхів вирішення проблеми
За загальним тоном подання інформації		
“Ні”	“Так”	“Так, але”

Рис. 4. Моделі статевого виховання в сім'ї

Найпоширеніші **помилки статевого виховання:**

- пригнічення природних реакцій (не тільки статевої, а й безпосередньо емоційних), що спричинює виникнення холодності, яка перешкоджає проявам нормальної сексуальності;
- надто суворе виховання, ізоляція від осіб протилежної статі, що не сприяє здобуттю необхідного досвіду спілкування;
- формування зневаги до протилежної статі, стримування будь-яких проявів статевої сутності та інтересу до протилежної статі;
- згладжування статевої відмінностей, своєрідна статева уніфікація;
- уникнення питань щодо статевої особливості і стосунків, викривлене висвітлення статевої проблеми.

Дослідження сучасної сім'ї свідчать про недостатній рівень готовності подружжя до шлюбу. При цьому особливо значущими є дві

взаємозалежні проблеми: малодітність і розлучення. Дві третини розлучень припадають на перші п'ять років шлюбу, причому половина з них — на перший рік. Це спричинюється багатьма факторами: завищеними очікуваннями від шлюбу, особистісною незрілістю подружжя, комунікативною некомпетентністю та ін.

Тому крім стихійного формування готовності до шлюбу і сімейного життя як складової загального процесу становлення особистості, як і раніше, актуальною є спеціальна **підготовка молоді до шлюбу і сімейного життя**, що передбачає [19]:

- підвищення відповідальності молоді у шлюбно-сімейних стосунках, а також щодо батьківства;
- формування здорового способу життя через роз'яснення залежності сексуальності, можливості батьківства від наявності шкідливих звичок (куріння, алкоголізму, вживання наркотиків);
- формування психологічної компетентності щодо особливостей взаємин у сім'ї, дитячої психології;
- висвітлення питань раціонального ведення господарства, ефективної організації бюджету сім'ї.

На успішність підготовки молоді до шлюбу і сімейного життя, безумовно, впливають політика держави щодо соціального захисту сім'ї, взаємодія соціальних інститутів (сім'ї, школи, громадських організацій та ін.).

Контрольні питання і завдання

1. Як співвідносяться поняття "шлюб" і "сім'я", "любов" і "шлюб"?
2. Чи завжди стійкий шлюб успішний?
3. Як мотивація шлюбно-сімейних стосунків впливає на задоволеність шлюбом?
4. Які фактори зумовлюють стабільність шлюбу і сім'ї?
5. Основні причини розірвання шлюбу.
6. Охарактеризуйте рівні подружньої сумісності.
7. Чи означає низький рівень подружньої сумісності приреченість шлюбу на невдачу?
8. Що означає термін "психологічне здоров'я сім'ї"?
9. Компоненти готовності до шлюбу і сімейного життя.
10. Складові етико-психологічної готовності до шлюбу.
11. Складіть власні правила-заповіді сімейного життя.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Введение в психотерапию* / Под ред. С. Блоха. — Амстердам; К.: Сфера, 1997.
2. *Гозман Л. Я.* Процессы межличностного восприятия в семье / Под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова // Межличностное восприятие в группе. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — С. 210–232.
3. *Голод С. И.* Любовь: нравственно-психологические и социальные основы взаимоотношений юношей и девушек / Сост. Э. В. Соколов // Духовное становление человека. — Л.: Знание, 1972. — С. 124–146.
4. *Каган В. Е.* Воспитателю о сексологии. — М.: Педагогика, 1991.
5. *Ковалев С. В.* Психология современной семьи. — М.: Просвещение, 1988.
6. *Кон И. С.* Дружба. Этико-психологический очерк. — 3-е изд. — М.: Политиздат, 1989.
7. *Майерс Д.* Социальная психология. — СПб.: Питер. Ком., 1998. — С. 225–267.
8. *Молода сім'я України 90-х* / За ред. Ю. М. Якубовой. — К.: АЛД, 1996.
9. *Психология: Словарь* / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1990. — С. 366–377.
10. *Сатир В.* Как строить себя и свою семью. — М.: Педагогика, 1992.
11. *Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справоч.* / В. И. Зацепин, Л. Н. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др. — К.: Политиздат Украины, 1989.
12. *Служба семьи: изучение опыта и принципов организации* / Под ред. З. А. Янковой, А. Ф. Севериной. — М.: Изд-во Ин-та соц. исслед. АН СССР, 1981.
13. *Сысенко В. А.* Молодежь вступает в брак. — М.: Мысль, 1986.
14. *Тийт Э., Уколова В.* Нравственные основы молодой семьи. — М.: Б. И., 1979.
15. *Торохтий В. С.* Психологическое здоровье семьи и пути его изучения // Вестн. психосоц. и коррекц.-реабилитацион. работы. — 1996. — № 3. — С. 36–44.
16. *Файнбург З.* Социальные функции семьи и генезис понятия ее стабилизации // Стабильность семьи как социальная проблема. — М., 1978. — С. 14.
17. *Фромм Э.* Душа человека. — М.: Республика, 1992.
18. *Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 1999.
19. *Этика и психология семейной жизни* / Под ред. Н. Г. Юркевича. — Минск: Народная асвета, 1989.

Тема 3

СІМ'Я І ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

- Роль сім'ї в соціалізації дитини.
- Особливості соціалізації дитини в сім'ї.
- Психологічні механізми соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на дітей.
- Особливості стилів сімейного виховання.
- Взаємозв'язок стилів виховання і особливостей становлення особистості дитини.
- Вплив неадекватного батьківського ставлення до дитини на відхилення в її психічному й особистісному розвитку.
- Причини неадекватного батьківського ставлення до дитини.

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні **особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини**. Розглянемо їх.

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона [7], сім'я — це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і су-

пільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричинюються до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім — людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне “зараження”. При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на первинному етапі її соціалізації [18].

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю “довіра — недовіра”. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На другій стадії (1—3 роки) дитина розвивається за віссю “автономія — сором і сумнів”. Насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів впертості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3—6 років) визначається розвитком дитини за віссю “ініціативність — провина”. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться

до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість.

Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

До характеристик, що визначають особливості соціалізації в сім'ї, зараховують [2; 13]:

- соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальну і, зокрема, психолого-педагогічну культуру батьків;
- зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);
- матеріально-побутові умови.

В Україні типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1 % — з однією дитиною), із професійно зайнятими батьками, що підтримують здебільшого ділові контакти з родичами. У неповних сім'ях виховують 1,5 млн дітей. Внаслідок зменшення реальних доходів родин переважна їх більшість не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [1].

Отже, сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це спричинюється як особливостями суспільного виховання, так і негативними змінами всередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батька, трудовою зайнятістю жінки та ін.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Як відомо, існує кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [9]. Це насамперед **ідентифікація** і **наслідування**, у процесі яких діти за своєю соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає отождолення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм **підкріплення**: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і кара-

ючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Батьки можуть використовувати різні засоби заохочення — соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї). При цьому похвала батьків, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. Якщо в разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, то у протилежному разі вони можуть не дотримуватись цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. Якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення.

Ефективні та неефективні засоби заохочення дітей наведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Умови заохочення дітей батьками

Засіб заохочення	
ефективний	неефективний
Заохочення пропорційне до зусиль, витрачених дитиною Батьки пояснюють, що саме варте заохочення Заохочується досягнення певних результатів, що відповідають інтересам та індивідуально-психологічним можливостям дитини Досягнення дитини батьки оцінюють порівняно з її попередніми досягненнями Пов'язуючи досягнення з докладеними зусиллями, батьки показують можливість досягнень у майбутньому залежно від реалізації потенційних можливостей дитини Батьки розвивають у дитини внутрішню мотивацію досягнення успіхів у діяльності, тому дитина намагається розвинути відповідні вміння чи дістати задоволення від діяльності Батьки сприяють виявленню зацікавленості в досягненні нових успіхів, коли досягнуто попередніх результатів	Заохочення не залежить від зусиль, витрачених дитиною Заохочення в цілому Заохочується досягнення результатів взагалі, часто таких, що не відповідають інтересам та індивідуально-психологічним можливостям дитини Досягнення дитини батьки порівнюють з досягненнями інших, орієнтуючи дитину на конкуренцію Досягнення дитини батьки пов'язують з наявністю здібностей дитини, сприятливими обставинами або з їх власними зусиллями Заохочуючи, батьки спираються здебільшого на зовнішні стимули, тому дитина прагне успіху, щоб отримати винагороду, перемогти когось тощо Батьки відволікають від необхідності постійно працювати для досягнення успіхів

Якщо потрібно покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу після неї. При цьому необхідно бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Дослідження свідчать: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність [14].

Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків.

Розрізняють такі **види авторитету**:

- **формальний**, що визначається особливостями соціальної ролі;
- **функціональний**, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід;
- **особистий**, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні і вдосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування **помилкового авторитету**. Наведемо основні його види [12].

- **Авторитет пригноблення**. При цьому діти виростають або затурканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.
- **Авторитет чванства**, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.
- **Авторитет підкупу**, коли слухняність дитини “купується” подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, достосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом **рольової взаємодоповнюваності** (наприклад, у сім'ї працюючих батьків незважаючи на добрий взірєць дитина може й не бути працюютою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Важливим є також механізм **психологічної протидії**, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамо-стійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так, дослідники Ф. Кован і К. Кован [8] виявили, що когнітивний розвиток дитини найсильніше корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі “батько — дитина”, а поведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії.

Ці самі дослідники виявили гендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов'язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) — неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) — стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.

За вісью **“прийняття — неприйняття”** в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванню з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [9].

За вісью **“тривожність — стримування”** в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обгрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три **моделі поведінки дітей** залежно від особливостей поведінки батьків [14]:

- модель I — діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;
- модель II — діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;
- модель III — діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізняла чотири **показники поведінки батьків**, що впливають на формування у дітей певних рис (рис. 3.1):

- **контроль** — високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;
- **вимога зрілості** — високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;

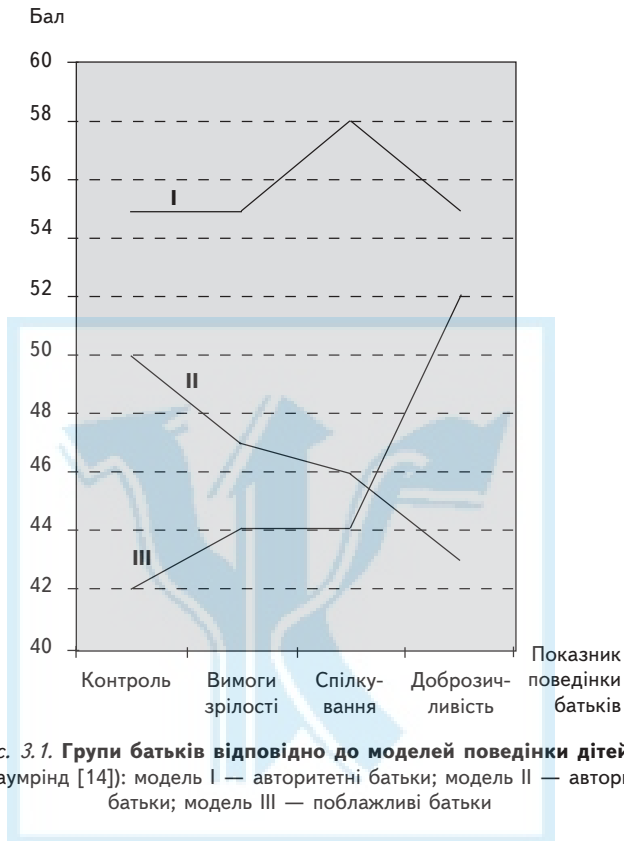

Рис. 3.1. Групи батьків відповідно до моделей поведінки дітей (за Д. Баумрінд [14]): модель I — авторитетні батьки; модель II — авторитарні батьки; модель III — поблажливі батьки

- **спілкування** — високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини;
 - **доброзичливість** — високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).
- Отже, виокремлено три **моделі поведінки батьків**, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:
- модель **авторитетного батьківського контролю** — відповідає моделі I поведінки дітей;
 - **авторитарна** модель — відповідає моделі II;
 - **поблажлива** модель — відповідає моделі III.

При цьому адекватний контроль з боку батьків, що відповідає моделі I, припускає поєднання емоційного сприйняття з великою кількістю вимог, що висуваються до дитини, їх зрозумілістю, несуперечливістю і послідовністю.

Для дітей батьків, які застосовують адекватний контроль, характерні добра адаптованість до оточення і спілкування з однолітками; ці діти активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі.

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поведінки з нею утворюють **стиль сімейного виховання**.

Психолог Е. Шефер [14] розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Стилi сімейного виховання

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається **демократичний стиль**, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обгово-

рення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної всездозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

Так, В. Гарбузов вирізняє три **типи неправильного виховання**, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози [4]:

- А (неприйняття, емоційне відторгнення) — неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;
- Б (гіперсоціалізація) — тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;
- В (“кумир сім'ї”) — концентрація батьків на дитині, потурання їй примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко [10] і Е. Ейдеміллер [19] припускають крім виховання за типами “кумир сім'ї” (у їхній інтерпретації — “поблажлива гіперпротекція”) і “емоційне відторгнення” існування таких **стилів виховання** (особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями):

- **гіпопротекція** (недостатність опіки і контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);
- **домінуюча гіперпротекція** (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);
- **підвищена моральна відповідальність** (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів).

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, **змішаний стиль виховання**, неузгодженість і суперечливість установок батьків на про-

цес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків [15]. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поводження) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг [11] уводить поняття **“містифікація”** — навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. У протилежному разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін [15] наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, “ідеальне Я” і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на вигреш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків, які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків

бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм. Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції.

Розрізняють такі **причини неадекватного ставлення до дитини**:

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводить до стихійності виховання, неузгодженості установок і дій батьків тощо;
- особистісні особливості батьків;
- особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проєктуються на дитину.

Якщо перша причина не потребує коментарів, то щодо другої слід зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим самим паралізуючи її власну активність і самостійність [18].

Дослідник О. Захаров [4], характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, що страждають на невроз, зазначає, що матері вирізняються тривожністю і невпевненістю у собі в поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньою емоційною чуйністю, а батьки — пасивністю, м'якістю, певною мінорністю загального фону настрою.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини.

У батьків із глибокими особистісними проблемами часто спрацьовує захисний механізм “проєкції”, коли вони неусвідомлено переносять власні небажані якості і проблеми на дитину. Такі батьки, не помічаючи в собі певних рис характеру і поведінки, що проєктуються на дитину, їх прояв у дитині, прагнуть наполегливо викоринити ці риси у дитини. При цьому ставлення до дитини формується за типом “емоційне відторгнення” через невідповідність ідеальному образу батьків або за типом “гіперпротекція”, маскуючи приховане відторгнення (такі батьки про свою дитину кажуть: “я її люблю, але вона погана, ледача, нерозумна тощо, робить щось тільки після покарання”).

Особливості взаємин членів сім'ї так само впливають на психічний розвиток дитини. Так, О. Варга [3], спостерігаючи за дітьми, які страждають на нічний енурез, виявила, що невротичний синдром у дитини стає умовно бажаний і для батьків, витісняючи негаразди у сфері власних інтимних стосунків.

У неповній сім'ї мати може проектувати свої стосунки з колишнім чоловіком на сина, оцінюючи його негативно (“такий самий, як батько”) або, як зазначають О. Бодальов і В. Столін [15], ставлячись до сина-підлітка як такого, що “замінює” чоловіка (вимагаючи постійної уваги до себе, виявляючи нав'язливе бажання постійно бути в товаристві сина, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

Дисгармонійні стосунки в сім'ї часто призводять до того, що окремі її члени використовують дитину для вирішення власних проблем.

Дослідники, які вивчали психологію таких родин, виокремили три **форми негараздів**, що спостерігаються у цих родинах [5]:

- **суперництво** (прагнення двох або більшої кількості членів сім'ї забезпечити собі виключне становище, боротьба за яке набирає затяжного, хронічного характеру);
- **уявне співробітництво** (зовнішня удавана відсутність ускладнень у сімейних стосунках, що обертається на конфлікти в разі настання переломних для сім'ї подій — хвороби когось із членів сім'ї, підвищення по службі одного з подружжя і пов'язане з цим збільшення робочого часу тощо);
- **ізоляція** (психологічне відокремлення одного чи більшої кількості сім'ї один від одного, з якими підтримуються лише формальні стосунки, необхідні, скоріше, ділові контакти).

Дослідник О. Добрович [5] зазначає, що для дитини в такій “важкій сім'ї” часто передбачені фіксовані ролі — “кумир сім'ї”, “мамин (татків, бабусин тощо) скарб”, “жахлива дитина” тощо, які часто відбивають взаємини дорослих членів сім'ї.

Так, зведення дитини в ранг “кумира сім'ї” часто спричинюється суперництвом дорослих, коли кожний з них, демонструючи виняткову турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство в сім'ї або уявне співробітництво (коли всі зацікавлені зберігати удавану відсутність ускладнень і загальне замилювання дитиною виконує функцію фактора, що “цементує” сім'ю).

Граючи роль “маминоного (таткового, бабусиноного тощо) скарбу”, дитина стає чийсь особистим кумиром, що найчастіше свідчить про су-

перництво між дорослими (це виявляється, наприклад, у запитанні “Кого ти більше любиш?”, яке травмує і дезорієнтує дитину, змушуючи її демонструвати лицемірство і спритність) або про ізоляцію когось із дорослих, який компенсує цією прихильністю брак емоційного тепла в сім’ї.

Приписувана дитині роль “цяці” часто пов’язана із ситуацією уявного співробітництва в сім’ї, коли дорослі, не вмюючи і не вважаючи за потрібне глибоко проникати у внутрішній світ один одного, і від дитини очікують дотримання насамперед порядності, слухняності. При цьому докоряння дитині може трансформуватися в її самосвідомості в тенденцію до самозвинувачення, що робить її уразливішою до неминучих помилок і труднощів.

Часто наслідком уявного співробітництва в сім’ї є роль “жахливої дитини”, коли з поганої поведінки дитини робиться своєрідний внутрішньосімейний фетиш, що парадоксально гуртує емоційно роз’єднаних людей.

В умовах внутрішньосімейного суперництва роль “жахливої дитини” трансформується у жертвенного козла, коли, перекладаючи один на одного провину за “поганість” дитини, дорослі підсвідомо домагаються самоствердження в сім’ї, при цьому часто розряджаючи агресивність на дитині.

“Жахлива дитина” може бути виправданням ізоляції когось із членів сім’ї, “винних” у її “поганості”.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорстокості стосовно них. Розрізняють такі **види жорстокості до дітей** [14]:

- **фізичне насильство**, що охоплює всі форми травм дітей, отримані через цілеспрямовані дії батьків, фізичне покарання;
- **сексуальне насильство** як залучення функціонально незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій чи до спостереження за ними без розуміння і згоди на це дитини;
- **емоційне чи психічне насильство**, що може виявитись як у формі негативної уваги (погрози, постійна критика, лайка тощо), так і у формі цілковитої неухважності до дитини;
- **байдужість до дитини**, нехтування її інтересами і потребами, не тільки духовними, а й матеріальними (одяг, їжа, медикаменти) та ін.

Виокремимо також фактори, що корелюють з жорстоким поведінням з дітьми. По-перше, це характерно для сімей, де хоча б один з батьків хворий на алкоголізм чи перебуває у стані депресії. По-друге, із дітьми можуть жорстоко поводитися в сім'ях, де вмер один з батьків або якщо дитина залишилася сиротою і перебуває під опікою рідних чи інших вихователів.

Крім того, до факторів, що можуть зумовити жорстокість стосовно дітей, належать фінансові труднощі в сім'ї, безробіття, а також перенесене батьками в дитинстві жорстоке поводження з ними [1; 4; 14].

Як наслідок, у дитини формуються здебільшого негативні якості: агресія, жорстокість, переживання безцільності існування, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте в результаті неадекватне ставлення батьків призводить до деформації особистості дитини, утрудняє можливості її самореалізації, актуалізуючи тим самим необхідність подання сім'ї психологічної допомоги.

Контрольні питання і завдання

1. Роль сім'ї у становленні особистості дитини.
2. Психологічні механізми впливу батьків на дітей. Наведіть приклади.
3. Чи можна вивести з особистісних характеристик батьків чи методів їхнього виховання конкретні властивості особистості дитини? Відповідь обґрунтуйте.
4. Які характеристики ставлення батьків до дитини і відповідної поведінки відбито в понятті "стиль сімейного виховання"?
5. Проаналізуйте відомі стилі сімейного виховання. Який із стилів є найоптимальнішим для розвитку особистості дитини?
6. Причини неадекватного ставлення батьків до дитини. Наведіть приклади.
7. Як особистісні проблеми батьків зумовлюють проблеми у стосунках з дітьми?
8. Причини жорстокого поведіння з дитиною в сім'ї.
9. Як неадекватне ставлення до дитини спричинює відхилення в її психічному й особистісному розвитку?
10. Які психологічні умови можуть забезпечувати оптимізацію стосунків батьків з дітьми, розвиток особистості дитини?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Батьків не обирають..:* Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю. М. Якубової та ін. — К.: АЛД, 1997.
2. *Бондарчук О. І.* Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. — К.: АЛД, 1998.
3. *Варга А. Я.* Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции // Вестн. МГУ. — 1985. — № 4. — С. 32–38. — Сер. 14. Психология.
4. *Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исав Д. Н.* Неврозы и их лечение. — Л.: Медицина, 1977.
5. *Добрович А. Б.* Кто в семье психотерапевт? — М.: Знание, 1985.
6. *Каган В. Е.* Преодоление: неконтактный ребенок в семье. — СПб.: Фолиант, 1996.
7. *Карлсон А.* Вперед к прошлому: перестройка семейной жизни в постсоциалистической Швеции // Вестн. МГУ. — 1995. — № 2. — С. 84–92. — Сер. 18. Социология и психология.
8. *Кован Ф. А., Кован К. П.* Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка // Вопр. психологии. — 1988. — № 4. — С. 110–118.
9. *Кон И. С.* Родители и дети // Психология ранней юности. — М.: Просвещение, 1989. — С. 16–19.
10. *Личко А. Е.* Подростковая психотерапия. — 2-е изд. — Л.: Медицина, 1985.
11. *Лэнг Р. Д.* Расколатое "Я": антипсихиатрия. — М.: Академия; СПб.: Белый кролик, 1995.
12. *Макаренко А. С.* Книга для родителей. — М.: Педагогика, 1988.
13. *Николаева Е. Н., Купчик В. П., Сафонова А. И.* Зависимость эмоциональных реакций человека от негативных переживаний в детстве // Психол. журн. — 1996. — Т. 17. — № 3. — С. 92–98.
14. *Развитие личности ребенка:* Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. — М.: Прогресс, 1987. — С. 190–211.
15. *Семья в психологической консультации /* Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989. — С. 85–202.
16. *Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения /* В. А. Балцевич, С. Н. Буров, А. К. Воднева и др. — Минск: Университетское, 1989.
17. *Фрейд З.* Психология бессознательного. — М.: Просвещение, 1990.
18. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб.: Питер. Ком., 1998. — С. 214–246.
19. *Эйдемиллер Э. Г.* Методы семейной диагностики и психотерапии. — М.: СПб.: Фолиум, 1996.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЩОДО НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ СІМ'І

Тема 4

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА СІМ'І

- Мета і завдання психологічної діагностики сім'ї.
- Методи психологічного вивчення сім'ї.
- Параметри діагностики подружніх стосунків і відповідні методики.
- Особливості психологічної діагностики сім'ї з проблемною дитиною.
- Особливості психологічної діагностики сім'ї на основі індивідуального і системного підходів.

Можливість надання психологічної допомоги сім'ї залежить насамперед від правильного виявлення її проблеми на основі психодіагностичних даних.

Існують такі психологічні **методи вивчення сім'ї** [16]:

- **науково-дослідні**, спрямовані на теоретичне узагальнення даних, що розширюють професійний кругозір психолога-практика;

- **діагностичні**, за допомогою яких отримують конкретні дані, необхідні для роботи з певною сім'єю;
- **корекційно-діагностичні**, або психотерапевтичні, спрямовані на визначення форми і змісту корекційної роботи з сім'єю.

При цьому психологічна діагностика сім'ї передбачає розв'язання таких **завдань** [14]:

- з'ясування того, чи є проблема сім'ї об'єктом впливу психолога або інших фахівців (психіатра, юриста, дефектолога тощо);
- виявлення об'єкта психологічної допомоги (дитина, її батьки, сім'я загалом);
- вибір способу впливу (індивідуальна робота з дитиною, її батьками, подружньою парою, дитиною і батьком, групою дітей, батьків, сім'єю загалом);
- психодіагностика під час корекційного впливу з метою визначення тактики корекційного процесу (реакції членів сім'ї на психолога й один на одного, особливості їхньої поведінки тощо).

Розв'язати перелічені завдання важко насамперед через складність сім'ї як системи, на формування і життєдіяльність якої впливають безліч зовнішніх і внутрішніх факторів (див. теми 1–3), а також через відсутність єдиного підходу до вирішення проблем сім'ї.

Серед існуючих теоретичних концепцій З. Кісарчук [10] вирізняє два полярних підходи до вивчення сім'ї: індивідуальний і системний. При **індивідуальному підході** сім'я розглядається як стрес-фактор, з яким має впоратися член сім'ї, який звернувся за консультацією до психолога. Завдання психолога полягає у виявленні індивідуальних особливостей членів сім'ї, що утруднюють сімейну адаптацію. **Системний підхід** переміщує центр діагностики з індивіда на групові процеси сім'ї як системи, а проблеми членів сім'ї в цьому разі вважаються такими, що відбивають дисфункції сімейної системи.

У межах індивідуального підходу використовують діагностичні засоби, спрямовані на дослідження таких сфер сімейного життя, як подружні стосунки, стосунки батьків і дітей, стилі виховання і їх вплив на становлення особистості дитини.

Діагностика подружніх стосунків спрямована насамперед на виявлення факторів, що знижують задоволеність шлюбом і, отже, порушують його стабільність (див. тему 2).

Так, виявлення рівня подружньої сумісності на основі **структурно-функціонального підходу** (коли сумісність виявляється у здатності

подружжя утворювати цілісну, врівноважену сімейну діаду з узгодженими і несуперечливими сімейними ролями) припускає вивчення різних характеристик подружжя:

- **психофізіологічних властивостей** індивідуальності членів сім'ї; при цьому передбачається насамперед визначення сумісності типів вищої нервової діяльності подружжя, їхніх темпераментів з можливим використанням експрес-методик (тести-опитувальники Айзенка, Стрелю та ін.);
- **характерологічних властивостей** членів сім'ї (опитувальник Кеттела (16 PF), MMPI та ін.);
- **характеристик ціннісно-мотиваційної** сфери подружжя (методика ціннісних орієнтацій Рокича — Ядова, методика ТЮФ Шмельова — Болдиревої, методика “Сімейні цінності” В. Торхтія та ін.);
- **співвідношення психологічних сімейних ролей** (методика РОПД А. Волкової і Г. Трапезникової (див. дод. 1), методика визначення функціонально-рольової погодженості С. Ковальова, методика “Соціально-рольова адекватність” В. Торхтія [17] та ін.).

Діагностика подружніх стосунків на основі **адаптивного підходу** припускає вивчення характеристик міжособистісних стосунків, внутрішньосімейного спілкування і взаємодії, виявлення тих їх аспектів, що призводять до непорозумінь і конфліктів, з метою пошуку резервів адаптації подружжя один до одного.

У цьому разі доцільно застосовувати шкалу подружньої адаптації (тест-опитувальник “Задоволеність шлюбом” (див. дод. 2), шкали суб'єктивної задоволеності шлюбом Г. Трапезникової та ін.), техніку “репертуарних ґрат” В. Похилько й О. Федотової, метод семантичного диференціала, тест Лірі, методику МСК В. Левкович і О. Зуськової [5], задачно-ігрові методи (наприклад, гру “Інтрига” О. Кроніка й О. Кронік [4]), моделювання суб'єктивної ситуації конфлікту (“МАКС” В. Смахова [16] та ін.). При цьому часто використовують прийом “рефлексивної імітації”, коли пропонують заповнити за партнера той чи інший опитувальник, а потім виявляють ступінь розуміння подружжям один одного, а також рівень реалізації їхніх очікувань щодо партнера.

Особливе значення як об'єкт психодіагностики сімейних стосунків має **сім'я з дитиною**, оскільки найчастіше саме у проблемах дитини відбиваються проблеми сім'ї загалом (див. тему 3).

Зовнішнім проявом проблем дитини є конфлікти з оточуючими. У цьому зв'язку О. Бодальов і В. Столін пропонують таку **схему психодіагностики дитини** без аномалій психічного розвитку [14].

1. **Виявлення зони конфлікту** в бесіді з батьками і дитиною, а також за допомогою тестових методик (“незавершених речень”, “малюнка сім'ї” та інших проєктивних методик).

У цьому разі важливо дослідити різні аспекти життя дитини (її становище в сім'ї, ставлення до батьків, братів і сестер, інших родичів, особливості виховання в сім'ї, застосування заохочення та покарання і реагування дитини на них, ставлення до школи (дитсадку) й однолітків, педагогів і вихователів), виявити її інтереси і можливості.

При цьому можна виокремити такі зони конфлікту: сім'я (загалом, з одним чи з обома батьками, із братами і сестрами, іншими родичами), формальні чи неформальні об'єднання однолітків, суспільні інститути виховання (школа, дитсадок), конфліктні стосунки з окремими педагогами чи вихователями.

2. **З'ясування змісту конфлікту** під час бесіди з дитиною, а також за допомогою психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення індивідуальних особливостей дитини, її психічного, і насамперед емоційного, стану (настрій, рівень тривожності, страхи тощо), характеру взаємодії з оточуючими.

На практиці використовують такі методики, як тест Люшера, шкалу самооцінки рівня тривожності Спілбергера — Ханіна, САН, шкалу депресії, методику вивчення самооцінки Будассі чи Дембо — Рубінштейн, шкалу рівня суб'єктивного контролю, тест “Будинок — дерево — людина”, тест “Неіснуюча тварина”, малюнок сім'ї та ін.

3. **Визначення особливостей поведінки** дитини в конфлікті на основі безпосереднього спостереження за нею, а також на підставі даних при застосуванні тесту Томаса, проєктивних методик (наприклад, малюнкового тесту Розенцвейга), бесіди з дитиною про її проблеми. При цьому необхідно враховувати вікові особливості проблем дітей. Так, відхилення в поведінці дошкільнят і молодших школярів часто пов'язані з проблемами їхньої емоційної сфери, викликаними переживанням почуття сорому, приниження, провини через недостатню сформованість довіри до світу, що трансформуються в переживання різних страхів*.

* Прояви і способи діагностики страхів докладно описано в [2].

Характерне для підлітків прагнення до розширення сфери спілкування, самостійності, самоствердження може призвести до конфліктів з оточуючими через відсутність достатніх комунікативних навичок, нестабільність самооцінки, неадекватність рівня домагань, підвищену вимогливість до оточуючих.

Отримані в такий спосіб відомості є основою для подальшої роботи психолога з дитиною і сім'єю.

Якщо зоною виявленого конфлікту дитини є сім'я, подальший напрямок психологічної діагностики полягає у з'ясуванні особливостей сімейного виховання дитини.

Аналізуючи процес виховання в сім'ї, психолог повинен насамперед з'ясувати стиль виховання. Якщо виявлений стиль не сприяє розвитку особистості дитини, необхідно виявити причини неадекватного ставлення батьків до дитини.

Для вивчення особливостей сімейного виховання використовують опитувальники "Аналіз сімейної тривоги", "Аналіз сімейних взаємин (АСВ)" Е. Ейдемільера [19], тест-опитувальник ставлення батьків О. Варги, кольоровий тест стосунків О. Еткінда, тест Лірі та ін.

Так, за допомогою опитувальника АСВ виявляють **особливості порушення процесу виховання в сім'ї** за такими ознаками (див. дод. 3) [19]:

- **рівень протекції** (ступінь зайнятості батьків вихованням дитини), для характеристики якого використовують дві шкали — гіперпротекція (Г+) і гіпопротекція (Г-);
- **ступінь задоволення потреб дитини**, що передбачає можливість двох відхилень — потурання потребам (шкала П+) та їх ігнорування (П-);
- **кількість і якість вимог до дитини в сім'ї**, що виявляються, по-перше, у вигляді обов'язків дитини (відповідні відхилення зафіксовані у шкалах надмірності вимог-обов'язків В+ і недостатності вимог-обов'язків В-), по-друге, у заборонах, що встановлюють неприйнятні зразки поведінки дитини, які визначають ступінь її самостійності (шкали надмірності вимог З+ і недостатності вимог З-), по-третє, у санкціях, покараннях за порушення дитиною вимог (шкали надмірності санкцій, жорстокого поводження С+ і мінімальності санкцій, орієнтації на заохочення С-);
- **нестійкість стилю виховання**, тобто різка зміна стилю, прийомів виховання (шкала Н).

Аналіз поєднань перелічених ознак виховання (див. дод. 3) дає змогу виявити стилі виховання, що несприятливо позначаються на розвитку особистості дитини (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Діагностика стилів негармонійного сімейного виховання
(за Е. Ейдемільером [19])

Стиль виховання	Вираженість ознаки виховного процесу				
	(Г+, Г-)	П	В	З	С
Поблажлива гіперпротекція	+	+	-	-	-
Домінуюча гіперпротекція	+	±	±	+	±
Підвищена моральна відповідальність	+	-	+	±	±
Емоційне відторгнення	-	-	±	±	±
Жорстоке поводження	-	-	±	±	+
Гіпопротекція	-	-	-	-	±

Примітка. Вираженість ознаки: + — надмірна; - — недостатня; ± — можливі як надмірність, так і недостатність чи невираженість.

За допомогою опитувальника АСВ виявляють психологічні причини відхилень у сімейному вихованні, спричинені насамперед особистісними проблемами батьків, що розв'язуються за рахунок дитини:

- **розширення сфери батьківських почуттів** (шкала РБП), що найчастіше спостерігається тоді, коли подружні стосунки з певних причин (невідповідність характерів, розлучення, смерть) порушуються і від дитини вимагається задовольняти хоча б частину потреб (у прихильності і частково, як правило, на неусвідомлюваному рівні — еротичних потреб);
- **стимулювання проявів дитячих якостей у підлітка** (шкала ПДЯ), що призводить до розвитку психічного інфантилізму дитини;
- **виховна невпевненість батьків** (шкала ВН), коли батьки (як правило, із психастенічними рисами особистості) потурають дитині, поступаючись їй практично в усьому, відтворюючи стиль взаємин у прабатьківській сім'ї;
- **фобія втрати дитини** (шкала ФВ) — перебільшення “тендітності”, хворобливості дитини;

- **недорозвиненість батьківських почуттів** (шкала НБП), що зумовлюють емоційне відторгнення, жорстоке поводження з дитиною;
- **проекція на дитину власних небажаних якостей** (шкала ПНЯ), що супроводжується характерним прагненням у будь-якому вчинку дитини виявити “істинну” (погану) причину — ті якості, з якими батьки неусвідомлено не можуть примиритися в собі;
- **винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання** (шкала ВК), характерним проявом якого є вираження невдоволення виховними методами іншого (з позиції “хто правий?”);
- **зрушення в установках батьків до дитини залежно від її статі** (шкали переваги чоловічих якостей ПЧЯ і переваги жіночих якостей ПЖЯ), коли спостерігається неусвідомлюване неприйняття дитини іншої статі.

Дослідник Е. Ейдемільер зазначає на необхідності не тільки встановити причини неадекватного ставлення батьків до дитини, а й місце цієї причини в сукупності відносин у сім’ї. У цьому разі, на його думку, доцільно використовувати проективні методики “Сімейна генограма” і “Сімейна соціограма”, спрямовані на виявлення особливостей характеру взаємин членів сім’ї. Результати проективного тесту “Сімейна соціограма”, який виконують всі члени родини, психолог аналізує за такими критеріями [19]:

- **кількістю членів сім’ї, що потрапили у площину кола**; при цьому можливо, що член сім’ї, з яким випробуваний перебуває в конфліктних стосунках, буде “забутий”, а хтось зі сторонніх осіб (іноді тварин) може бути зображений як член сім’ї;
- **розміром кружків**, що свідчить про значущість членів сім’ї для піддослідного (що більший кружок, то вищий рівень значущості);
- **розміщенням кружків один щодо одного** у площині тестового поля кола; при цьому найбільш значущих членів сім’ї піддослідний зображує у центрі чи верхній частині поля;
- **відстанню між кружками**, що визначає психологічну відстань між членами сім’ї, причому перетин кружків або їх розміщення один у одному свідчить про недиференційованість “Я” у членів сім’ї, наявність симбіотичних зв’язків.

Метод “сімейна генограма” припускає графічне зображення уявлень членів сім’ї про характер цих взаємин за допомогою умовних символів, якими позначається ступінь прихильності, психологічної залежності членів сім’ї один від одного [12].

Розглянемо методику застосування тесту “Сімейна соціограма”.

Піддослідному пропонується намалювати коло і в ньому себе і членів своєї родини у формі кружків, підписуючи їх так, щоб було зрозуміло, хто з членів сім’ї де розміщений.

Урахування особливостей структури сім’ї і її функціонування як цілісного організму покладено в основу **системного підходу** до психологічної діагностики сім’ї.

Існують різноманітні схеми аналізу сімейної системи, що фактично є результатом інтеграції кількох підходів (структурного, функціонального та ін.), в яких розглядаються різноманітні аспекти життєдіяльності сім’ї.

Так, **методика вивчення психологічного здоров’я сім’ї** (див. тему 2) складається із сукупності окремих методик, що діагностують певні закономірності функціонування сім’ї [17]:

- “подібність сімейних цінностей”, що відбиває ступінь близькості життєвих позицій кожного члена сім’ї в основних сферах її життєдіяльності;
- “функціонально-рольова узгодженість”, що ґрунтується на основі розвитку соціально-психологічних механізмів внутрішньо-сімейної інтеграції;
- “соціально-рольова адекватність”, що розкриває особливості сприйняття членами сім’ї своїх соціальних ролей і їхні ставлення до цих ролей;
- “адаптивність у мікросоціальних стосунках”, що побудована з урахуванням необхідності рівноваги в афективній, когнітивній і поведінковій сферах взаємин у сім’ї;
- “емоційна задоволеність”, що ґрунтується на порівнянні очікувань і реальних досягнень членів сім’ї;
- “спрямованість на сімейне довголіття”, що виявляє особливості розвитку і реалізації потреб особистості в сім’ї.

Узагальнений показник психологічного здоров’я сім’ї визначається як сукупність показників за кожною методикою і може бути інтегральною характеристикою загальних тенденцій благополуччя сім’ї.

Найповніше системний підхід поданий в **інтегральній моделі** О. Чернікова [18], що пропонує аналізувати сім’ю як систему з погляду її структури, стадій розвитку сімейної історії, комунікацій і проблемної поведінки членів сім’ї.

Відповідно до цієї моделі **структуру конкретної сім’ї вивчають** за такими її параметрами, які залишаються відносно незмінни-

ми протягом певного періоду і які можна порівняти із відповідними стадіями життєвого циклу [18]:

- **згуртованість** — визначається як ступінь близькості членів сім'ї і вказує на їхнє почуття поєднання в одне ціле;
- **ієрархію** — виявляються домінуючі члени сім'ї і ступінь їхнього впливу один на одного;
- **зовнішніми і внутрішніми межами** — описуються взаємини сім'ї із соціумом і різними підсистемами сімейної групи (підсистемами батьків, дітей, індивідуальними та ін.).

Аналіз цих параметрів дає змогу виявити дисфункціональні елементи сімейної системи.

Відповідно до структурної теорії дисфункцію в сім'ї створюють **надто жорсткі межі** (коли відбувається мало зв'язків між сім'єю й оточенням, то утворюється застій у системі) або **дуже розмиті межі** (коли у членів сім'ї надто багато зв'язків з оточенням і надто мало між собою).

Дисфункціональні сім'ї, як правило, мають також розмиті межі між поколіннями, що призводить до **міжпоколінних коаліцій**, коли, наприклад, згуртованість у підсистемах “батьки — діти” набагато вища, ніж у батьківській підсистемі (тоді як у сімейній групі, що оптимально функціонує, чітко спостерігається протилежна картина).

У дисфункціональних сім'ях часто спостерігається “**реверсія ієрархії**”, коли, наприклад, вплив дитини сильніший, ніж вплив батьків, або члени сім'ї, утворивши міжпоколінну коаліцію, вважають інших членів сім'ї нижчими за статусом.

Дисфункціональними є також **незбалансовані сімейні структури** за ступенем близькості чи гнучкості, що стабілізуються на основі дисфункцій одного з її членів, наприклад дитини, якій відводиться роль жертвенного козла (див. тему 3).

Виявити характер структурних проблем сім'ї (жорсткість або розмитість меж, реверсію ієрархії, міжпоколінні коаліції, незбалансованість сімейної структури) набагато легше, якщо знати типові завдання і проблеми сім'ї на різних **стадіях її життєвого циклу** (ще одного підходу до вивчення сім'ї на основі системного підходу) [10].

Історичний розвиток сім'ї аналізують насамперед з метою виявлення впливу на сім'ю параметрів прабатьківської сімейної системи. Крім методики “Сімейна генограма” в аналізі сімейної історії доцільно використовувати такі графічні методи, як “Лінія часу”, “Карта сім'ї”

та ін. [4], за допомогою яких можна виявити найбільш значущі для функціонування сім'ї події, зміни в її структурі, можливі збіги подій у досліджуваній і прабатьківських сім'ях, що неявно зумовлюють перенесення особливостей взаємин членів сім'ї на подальші покоління.

Аналізуючи **комунікації в сім'ї**, вивчають [13]:

- правила взаємодії в сім'ї (явні та неявні);
- ступінь відкритості спілкування, наявність замаскованої інформації, заборонених для обговорення тем;
- можливість відкритого прояву почуттів;
- переважання прямої чи непрямой комунікації;
- симетричність або додатковість взаємин (коли поведінка членів сім'ї стосовно один одного схожа чи протилежна: один наказує, інший підкоряється).

При цьому певні дії одного члена сім'ї можуть спровокувати певну поведінку іншого, яка, у свою чергу, підкріплює поведінку першого, утворити заморожене коло, спричинюючи симптоматичну поведінку (наприклад, енурез у дитини).

На думку окремих дослідників, які працюють на основі системного підходу до сім'ї, **симптоматична поведінка** (певне порушення в сім'ї) відіграє роль прихованої комунікації між людьми, що спостерігається тоді, коли існуючі стосунки в сім'ї виключають можливість відкритого обговорення сімейних проблем [2; 3; 10].

Особливості комунікацій у сім'ї доцільно вивчати за допомогою інтерв'ю. Для виявлення послідовності подій, пов'язаних із симптоматичною поведінкою, задають безоцінні запитання типу “Як це трапилось?”, “До чого це призвело?”, що припускають відповіді описового характеру. За допомогою інтерв'ю можна також виявити особливості взаємин у сім'ї на основі аналізу відповідей на запитання, що з'ясовують незгідність між членами сім'ї (з використанням категорій “більше — менше”, “краще — гірше”, “частіше — рідше”, “ближче — далі” та ін.), наприклад: “Хто краще за всіх ставиться до батька?” Причому для подолання опору членів сім'ї доцільно використовувати прийом “якби”: “Якби батько залишився вдома, хто б радів найбільше?” [14].

На відміну від індивідуального системний підхід до аналізу комунікації сім'ї, її структури, історії сім'ї, типових проблем життєвого циклу сім'ї дає змогу врахувати групові процеси в сім'ї, одержати всебічне уявлення про сім'ю та її життєдіяльність.

Контрольні питання і завдання

1. Цілі і завдання психологічної діагностики сім'ї.
2. Підходи до психологічної діагностики сім'ї.
3. Якими методами і методиками можна визначити рівень подружньої сумісності?
4. Методики, за допомогою яких можна визначити особливості взаємин у сім'ї.
5. Виконайте психодіагностичне дослідження ступеня задоволеності шлюбом за опитувальником В. Століна і проаналізуйте його результати (див. дод. 2).
6. Виявіть узгодженість сімейних цінностей і рольових установок у вашій (чи іншій) подружній парі за методикою А. Волкової і Г. Трапезникової (див. дод. 1).
7. Методики психодіагностики стилів сімейного виховання.
8. Дослідіть особливості процесу виховання в сім'ї за методикою АСВ (див. дод. 3). Якщо виявите відхилення у вихованні дітей, зазначте їх тип і можливі причини порушення процесу виховання. Відповідь обґрунтуйте.
9. Порівняйте особливості психологічної діагностики сім'ї на основі індивідуального і системного підходів.
10. Найдоцільніші методи психодіагностики сім'ї як системи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Волкова А. Н., Трапезникова Г. М. Методические приемы диагностики супружеских отношений // *Вопр. психологии.* — 1985. — № 5. — С. 110–116.
2. Захаров А. И. Психологические особенности диагностики и оптимизации взаимоотношений в конфликтной семье // *Вопр. психологии.* — 1981. — № 3. — С. 58–68.
3. Кабанов М. М., Личко А. Е., Смирнов В. Н. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. — Л.: Медицина, 1983.
4. Кроник А. А., Кроник Е. А. Психология человеческих отношений. — Дубна: Когито-Центр, 1998.
5. Левкович В. П., Зуськова О. Е. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов // *Психол. журн.* — 1985. — Т. 6. — № 3. — С. 127–137.
6. Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Диагностика супружеских затруднений // *Психол. журн.* — 1982. — № 3. — С. 147–151.
7. *Общая психодиагностика* / Под ред А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Изд-во МГУ, 1987.

8. *Основы психодиагностики* / Под ред. А. Г. Шмелева. — Ростов-н/Д: Феникс, 1996.
9. *Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии* / Под ред. А. Н. Крылова. — СПб.: Питер, 2000.
10. *Психологічна допомога сім'ї: Посіб.* / За ред. З. Г. Кісарчук. — К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. — С. 32–52.
11. *Ридардсон Р. У.* Силы семейных уз. — СПб.: Академия, 1994.
12. *Романова Т. Л.* Опросник "Психологические затруднения" // Психол. журн. — 1992. — № 2. — С. 141–145.
13. *Сатир В.* Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту: Пер. с англ. — М.: Эксмо-Пресс, 2000.
14. *Семья в психологической консультации* / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989.
15. *Семья глазами психолога: Сб. методик* / Сост. С. Ф. Спичак. — М.: Воронеж, 1995.
16. *Смехов А. В.* Опыт психологической диагностики и коррекции конфликтного общения в семье // *Вопр. психологии.* — 1985. — № 1. — С. 83–92.
17. *Торохтий В. С.* Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // *Вестн. психосоц. и коррекц.-реабилитацион. работы.* — 1996. — № 4. — С. 20–30; 1997. — № 9. — С. 28–41; 1998. — № 3. — С. 30–49.
18. *Черников А. В.* Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики // *Темат. прил. к журн. "Семейная психология и семейная терапия".* — М., 1997.
19. *Эйдемиллер Э. Г.* Методы семейной диагностики и психотерапии. — М.; СПб.: Фолиум, 1996.

Тема 5

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ: ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ І ПСИХОТЕРАПІЯ

- Відмітні риси психологічного консультування і психотерапії.
- Принципи психологічного консультування сім'ї.
- Механізми психологічної корекції сімейних стосунків.
- Особливості використання методів і прийомів сімейного консультування.
- Доцільність застосування сімейної психотерапії.
- Принципи і стадії процесу сімейної психотерапії на основі різних підходів.

Психологічна допомога сім'ї найчастіше подається через **типологічне консультування** або **психотерапію**, що спрямовані на вирішення психологічних проблем сім'ї за допомогою структурованого діалогу між консультантом і клієнтом. При цьому під **психологічним консультуванням** розуміють насамперед вплив, спрямований на корекцію міжособистісних стосунків клієнта в сім'ї. **Психотерапія** орієнтована переважно на вирішення глибинних особистісних проблем, які коріняться в більшості утруднень клієнта, що виникають у міжособистісних стосунках з іншими членами сім'ї. Залежно від орієнтації психологічної допомоги розрізняють такі **види психологічного консультування сім'ї** [1]:

- подружнє;
- спільне дітей і батьків;
- батьків з приводу проблем дітей;

- сім'ї, один із членів якої серйозно хворий (соматично або психічно);
- тих, хто бере шлюб;
- тих, хто розлучається.

Консультавання класифікують також за **тривалістю** (разова, короткострокова, тривала) і **характером допомоги** (просвітницько-рекомендаційна, діагностична, власне психологічна консультація) [10].

Основна **мета психолога**, який здійснює консультавання, — допомогти клієнтові віднайти шляхи і засоби розв'язання проблем, пов'язаних з утрудненнями в міжособистісних стосунках із членами сім'ї.

Для того щоб досягти цієї мети, психолог повинен розв'язати такі **завдання** [3; 15]:

- розібратися в суті проблеми, допомогти клієнту зняти емоційне напруження, краще усвідомити ситуацію, що склалася, застосовуючи рефлексивне вислуховування клієнта;
- розширити уявлення клієнта про себе, проблемну сімейну ситуацію, навколишню дійсність загалом, у результаті чого він починає по-новому бачити й оцінювати ситуацію, намагається знайти альтернативні варіанти поведінки в ній;
- допомогти клієнтові взяти на себе відповідальність за власний “внесок” у сімейну ситуацію;
- підтримати у клієнта віру в себе, готовність реалізувати виявлені способи подолання сімейних проблем насамперед через зміну власного ставлення до них і власної поведінки.

Розв'язати ці завдання можливо, дотримуючись певних **принципів** [1; 5]:

- **добровільності**, що означає власне бажання клієнта звернутись до психолога і, отже, орієнтацію його на сприйняття психологічної допомоги;
- **конфіденційності**, тобто заборони передавати інформацію іншим особам без згоди клієнта (за винятком випадків, коли йдеться про загрозу життю і здоров'ю або клієнта, або інших людей, про що клієнт попереджається одразу);
- **доброзичливості, емпатійного ставлення** до клієнта, уміння уважно й активно вислуховувати іншу людину, виявляючи до неї повагу, зацікавленість у її долі;
- **безоцінного ставлення** до клієнта, уміння сприйняти його таким, яким він є, оцінюючи, але не засуджуючи його норми і цінності, життєві правила, оскільки розширити уявлення людини

про навколишнє середовище можна, спираючись тільки на його власні уявлення;

- **відмови від поради**, від того, щоб брати на себе відповідальність за все, що відбувається в сім'ї клієнта, у противному разі у клієнта замість активного намагання вирішити проблему може сформуватися пасивне ставлення до неї; при цьому будь-які невдачі можуть приписуватися консультантові, що підриває його авторитет;
- **уникнення дружніх стосунків з клієнтом** з метою збереження об'єктивної і відстороненої позиції, необхідної для ефективного вирішення проблем клієнта;
- **правоти клієнта**, неможливості списати неуспішне консультування на неправильну гру клієнта, його впертість, неточне тлумачення проблем тощо.

У результаті психолог-консультант створює атмосферу доброзичливої довіри і як компетентніша у проблемі людина (завдяки професійній навченості) допомагає клієнтові віднайти шляхи її вирішення, подолати труднощі сімейного життя.

Психолог Ю. Альошина [1] вирізняє кілька груп **методів і прийомів психологічного консультування сім'ї**: загальні навички психологічного впливу; неспецифічні прийоми роботи консультанта; спеціальні прийоми і методи психологічного консультування.

Загальні навички психологічного впливу пов'язані насамперед з дотриманням правил ведення консультативного прийому на основі етичних і професійних норм і принципів. При цьому вербальна і невербальна поведінка психолога допомагає створити сприятливий психологічний клімат бесіди, конструктивно проаналізувати ситуацію, з'ясувати істинні причини виникнення проблеми, сформувані у клієнта впевненість у дієвості психологічних рекомендацій і бажання скористатися ними. Недостатнє оволодіння психологом відповідними навичками консультативної бесіди може призвести до типових помилок [1; 10]:

- не встановлено необхідного психологічного контакту, що перешкоджає створенню атмосфери доброзичливості і довіри;
- перехід до вирішення проблеми без достатнього вивчення її сутності, подання рекомендацій, що ігнорують мотиви й інтереси клієнта;
- авторитарність щодо співрозмовника, нав'язування йому своєї думки, невміння вислухати, створення перешкод для роз'яснення й обґрунтування клієнту свого погляду;

- ставлення клієнту прямих запитань з метою одержання інформації для перевірки своєї точки зору, коли мотиви розпитування не зрозумілі співрозмовнику;
- жорстка прихильність попередньо сформульованій гіпотезі і “підштовхування” співрозмовника до неї шляхом ставлення відповідних запитань.

Неспецифічні прийоми роботи психолога-консультанта припускають використання різних технік і завдань, спрямованих на розв’язання завдань психологічного консультування незалежно від його цілей.

Наприклад, домашні завдання клієнтам (ведення щоденника само-спостереження; завдання, які передбачають бесіди на задані теми, що їх мають вести члени сім’ї протягом певного часу; завдання фіксувати за заданим планом позитивних і негативних реакцій на дії інших членів сім’ї; завдання застосовувати певний час ті форми спілкування, відсутність яких призвела до складної сімейної ситуації) допомагають їм закріпити позиції і навички, засвоєні під час консультування.

Запитання, сформульовані так, щоб відповідь на них припускала зміну позиції клієнта до його проблеми (наприклад, розповісти про сімейні відносини з погляду іншого члена сім’ї), стимулюють розвиток ширшого уявлення клієнта про ситуацію.

Аналогічний ефект дає використання **“техніки парафразу”**, що полягає в перефразовуванні скарги клієнта з метою зменшення її негативного звучання, додавання їй позитивного відтінку (наприклад, скаргу на неслухняність дитини можна трактувати як прояв самостійності дитини, що дуже важливо для її майбутнього життя).

Спеціальні прийоми і методи психологічного консультування спрямовані на розв’язання конкретних завдань сімейного консультування. Так, використання **“техніки списків”** ґрунтується на тому, що важливим показником сприятливого сімейного клімату є спільне проведення дозвілля, що викликає задоволення членів сім’ї. Завдання консультанта — знайти у подружжя спільні інтереси й орієнтувати їх на виконання загальної справи, обговоривши й усунувши всі можливі перешкоди і труднощі. З цією метою, попередньо пояснивши подружжю, що і навіщо кожний робитиме, психолог пропонує кожному з них записати на окремому аркуші паперу те, що його було б цікаво і приємно робити на дозвіллі.

Отримавши від подружжя два списки, консультант намагається знайти спільні справи, які подружжя могло б робити разом найближ-

чими днями, а якщо спільних інтересів практично немає, запропонувати компромісний варіант.

Аналогічно застосовують **“техніку контрактів”**, коли подружжя (або інші члени сім’ї) на окремих аркушах записують вимоги і побажання стосовно один одного.

Схема процесу психологічного консультування передбачає сім фаз (рис. 5.1).

Рис. 5.1. **Схема процесу психологічного консультування** (за Р. Кленером [5])

Перша фаза — створення клімату, що забезпечує успішне консультування шляхом вираження психологом позитивних установок на клієнта, переконання його в щирій зацікавленості у вирішенні проблеми і бажанні допомогти.

Друга фаза — створення своєрідного “катарсису”, який виникає внаслідок того, що клієнтові надається можливість висловитися з проблеми, звільнитися від негативних емоцій.

Третя фаза — усунення (по можливості) деструктивного фону через осмислення проблеми і переорієнтацію клієнта на позитивне, що є в цій ситуації.

Четверта фаза — постановка консультантом діагнозу, тобто з'ясування причини звернення клієнта в консультацію, про що клієнтові не повідомляється.

П'ята фаза — психолог допомагає клієнту самостійно поставити “діагноз” проблемної ситуації.

Шоста фаза — клієнт має усвідомити наявні варіанти вирішення проблеми і вибрати один з них. При цьому всі рішення клієнт повинен приймати самостійно, бо тільки тоді він почуватиметься відповідальним за власні вчинки і не відмовиться від прийнятого рішення в разі труднощів, що виникнуть.

Сьома фаза — закріплення мотивації щодо виконання прийнятого рішення.

Ця схема може змінюватися залежно від тривалості і характеру консультування.

Консультації просвітницько-рекомендаційного характеру ґрунтуються на психодіагностиці клієнта, членів його сім'ї і здійснюються здебільшого для молодих людей, які беруть шлюб, молодих родин у період адаптації, батьків, які відчують труднощі у вихованні дітей.

Таке консультування відбувається поетапно:

1. Знайомство з клієнтом, встановлення психологічного контакту з ним з метою зміцнення його мотивації щодо психологічного консультування.

2. Початок консультативної бесіди, коли клієнт називає причину звертання в консультацію, тобто скаргу, до структури якої входять [12]:

- **локус скарги** — суб'єктний (на кого скаржиться клієнт: на дитину; на подружні відносини; на сімейну ситуацію загалом; на особисті проблеми; на третіх осіб, що мають стосунок до сім'ї) і об'єктний (на що скаржиться клієнт: на порушення здоров'я; на дитину чи на інших членів сім'ї; на рольову поведінку членів сім'ї, що не відповідає їх віку, статі, статусу; на індивідуально-психологічні особливості членів сім'ї; на психологічний клімат у сім'ї; на об'єктивні життєві обставини);
- **самодіагноз** — пояснення клієнтом причини сімейних труднощів, що побічно свідчить про ставлення до них клієнта і їх можливе джерело, про його уявлення про себе і сімейні взаємини;
- **проблема клієнта** — клієнт зазначає, що хотів би змінити, але не може або не впевнений у правильності своїх дій;

- **запит** — формулювання того, на яку допомогу розраховує клієнт (емоційну підтримку, надання інформації, формування позицій, навчитись впливати на членів сім'ї тощо).

На цьому етапі психолог здійснює первинну діагностику, тобто складає враження про клієнта на основі аналізу його вербальної і невербальної поведінки, що дає змогу виявити явний і прихований зміст скарги, її підтекст, ставлення до особи, на яку клієнт скаржиться, до консультанта.

При цьому консультанта клієнт може вважати союзником, що здатний допомогти у вирішенні сімейних проблем, або особою, на яку можна перекласти відповідальність за складну ситуацію.

Клієнт може також бути орієнтований насамперед на те, щоб встановити певні стосунки з консультантом, а не змінити ситуацію, з якою він звернувся до консультанта.

У результаті первинної діагностики психолог визначає можливість подання клієнтові психологічної допомоги або направляє його до інших фахівців, висуває первинну гіпотезу про сутність проблеми клієнта і його родини.

3. Психодіагностичне обстеження клієнта. Здійснюється на основі результатів первинної діагностики з використанням методик, за допомогою яких діагностують особливості особистості того, хто отримує консультацію, членів його сім'ї, сімейних стосунків тощо (див. тему 4).

4. Завершальна частина консультування. За результатами психодіагностичного обстеження в активній взаємодії з клієнтом психолог ставить психологічний діагноз причин проблемної ситуації, складає прогноз розвитку сімейних стосунків, складає програму дій щодо профілактики і розв'язання проблемних сімейних ситуацій, а клієнт мотивується на реалізацію прийнятого рішення у практиці сімейних стосунків.

Консультації, що мають **власне психологічний характер**, пов'язані насамперед з корекцією установок, стосунків, поведінки клієнта. При цьому психолог може використовувати спеціальні техніки (наприклад, елементи психодрами), спрямовані на розширення уявлень клієнта про себе і сімейну ситуацію. У такому консультуванні вирізняють первинний прийом, коли психолог вислуховує скарги клієнта, визначає його проблему за допомогою певних психодіагностичних процедур, а також цілі і завдання подальшої роботи.

На другому етапі консультування клієнт залучається до активного і глибокого осмислення своїх проблем. З цією метою психолог використовує спеціальні вправи і завдання, при виконанні яких з'ясовують-

ся почуття, переживання клієнта, програються різні альтернативні варіанти взаємин клієнта з членами сім'ї з метою підготовки його до змін своєї поведінки.

На заключному етапі консультування психолог підбиває підсумки виконаної роботи, відзначає досягнення клієнта, заохочуючи його на подальші конструктивні кроки.

У разі потреби (і бажання клієнта) здійснюється психологічна корекція глибинних особистісних проблем клієнта, що спричинили його сімейні труднощі. **Механізмами** психологічної корекції є **базисні** та **психотехнічні засоби** (організація спілкування, моделювання досвіду реальної життєдіяльності, практики нових соціальних стосунків, удосконалення механізмів переживань, відчуття тощо) і **спеціальні психотехнічні дії** (техніка безоцінного, емпатійного слухання, техніки психодрами та ін.).

Така психологічна корекція сім'ї (найчастіше пов'язана з медичною психологією) потребує від психолога особливих **навичок: спостереження**, що дають змогу фіксувати усвідомлювані та неусвідомлювані ефекти сімейних взаємин; **концептуальних**, за допомогою яких відбувається теоретичне осмислення ідентифікованих сімейних проблем; **виконавчих**, що дають змогу оптимально впливати на процес сімейної взаємодії [10]. Зазначені навички виробляються під час спеціальної підготовки, оволодіння основами **сімейної психотерапії**, під якою слід розуміти комплекс терапевтичних методів і прийомів, спрямованих на лікування пацієнтів через сім'ю, а також на оптимізацію сімейних стосунків [14].

При цьому психотерапія подружніх стосунків може ґрунтуватися на **моделі Дж. Домініана** [3], до принципів яких належать:

- шлюб складається з комплексу стосунків (фізичних, емоційних, соціальних, інтелектуальних, духовних), кожний з яких може бути порушений;
- шлюб має власний життєвий цикл, і на певних фазах його розвитку можуть виникнути певні проблеми (див. тему 1).

У сімейній психотерапії існує кілька **підходів**, найвідомішими з яких є такі [14]:

- **психодинамічний**, що ґрунтується на аналізі неусвідомлюваних бажань і психологічних проблем, пережитих на ранніх етапах онтогенезу; досягненні інсайту — усвідомлення того, як не вирішені в минулому проблеми впливають на сімейні стосунки, виникнення неврозів і неконструктивної поведінки членів сім'ї;

- **еклектичний**, що інтегрує методи і прийоми особистісно-орієнтованої і поведінкової терапії, методи, які ґрунтуються на лікувальному ефекті навіювання (аутогенне тренування, медитація, гіпноз);
- **системний**, який ґрунтується на припущенні, що причини психологічних проблем і їх вирішення нерозривно пов'язані з характеристиками функціонування сім'ї як цілісної структури.

Саме цей підхід, як зазначає Е. Ейдемільер [15], вважають нині одним з найперспективніших, економічно доцільних, терапевтично ефективних напрямків у сімейній психотерапії. Системна сімейна терапія доцільна для родин, члени яких не відчужені один від одного, а об'єднані емоційними й особистісними “симбіотичними зв'язками” [10], що призводять до гострих і хронічних конфліктних стосунків, неврозів, психосоматичних захворювань.

Недоцільно здійснювати системну психотерапію за наявності в сім'ї дітей дошкільного віку; ригідності життєвих установок членів сім'ї, особливо пов'язаних з їх переломним віком; стійких відхилень характеру у когось із членів сім'ї у вигляді істероїдної, епілептоїдної і параноїяльної психопатії; тимчасових психотичних станів [14].

Сімейний психотерапевт, працюючи із сім'єю на основі системного підходу, керується такими принципами [2; 7–10]:

- терапевтичний вплив спрямовується на сім'ю як єдиний організм;
- будь-які внутрішньосімейні порушення вважаються результатом сімейних стосунків, а не персональною провинкою;
- особливо вирізняється позитивне значення сімейних проблем як сигналів про необхідність подання допомоги (мабуть, тому В. Сатір [11] називає сімейні проблеми “болем сім'ї”);
- забороняється встановлювати сепаратні стосунки окремих членів сім'ї з терапевтом; члени сім'ї не повинні мати секрети один від одного.

У системній сімейній терапії вирізняють три **стадії** [11]. Перша стадія — **збирання інформації**, коли психотерапевт з'ясовує, що власне члени сім'ї хочуть кожний для себе і для сім'ї загалом, як, на їхню думку, має функціонувати сімейна система, визначає поточний сімейний стан з метою виявлення ресурсів, які має сім'я в цей момент; що поки унеможливило досягнення бажаного стану. На цій стадії члени сім'ї набувають такого досвіду, що може стати моделлю їхньої майбутньої поведінки. Це досягається формуванням у членів сім'ї відчут-

тя впевненості в собі й у терапевті як надійному посередникові; усвідомленням членами сім'ї процесу, у результаті якої вони опинилися у складній сімейній ситуації; встановленням відповідності між відчуттями кожного члена сім'ї і їхнім вербальним вираженням; визначенням точок дотику почуттів, бажань членів сім'ї, способів координації відчуттів і станів, яких вони хочуть досягти.

На другій стадії — **перетворення сімейної системи** — психотерапевт допомагає сім'ї набути досвіду, що стане моделлю оптимального сімейного функціонування. Це досягається руйнуванням неконструктивних шаблонів спілкування, встановленням ефективного зворотного зв'язку, показу можливих перспектив розвитку сімейних стосунків, конструюванням нових моделей стосунків членів сім'ї при використанні насамперед техніки психодрами, створенням “сімейних скульптур” та ін.

Третя, заключна, стадія психотерапії зводиться до **закріплення позитивних змін**, які члени сім'ї виробили на попередніх стадіях. В. Сатір [11] зазначає, що найбільш бажаним результатом сімейної терапії є не просто набуття досвіду спілкування, який сім'я може використовувати для подальшого розвитку, а й розуміння цього досвіду і конкретних прийомів, які використовував терапевт і члени сім'ї для гармонізації сімейних стосунків. З цією метою терапевт робить послідовний і детальний огляд психотерапевтичного процесу, виокремлюючи важливі стадії сімейних змін, засоби і можливості, необхідні членам сім'ї для подальшого розвитку. На цій стадії формуються також практичні навички побудови конструктивних сімейних стосунків.

Так, В. Сатір [11] наголошує на важливості відпрацьовування так званих сигналів, які може використовувати будь-який член сім'ї, коли помітить якийсь з раніше застосовуваних шаблонів заданого спілкування, над зміною якого вони працювали разом з терапевтом.

У результаті відпрацьовування таких сигналів члени сім'ї здатні ефективніше використовувати їх у разі стресів та інших ситуацій, обираючи відкриту творчу поведінку.

Якщо **ідентифікованим пацієнтом** (членом сім'ї, з яким пов'язують основні проблеми сім'ї його рідні) є дитина, спільна сімейна терапія може розгортатись у такій послідовності [12]:

- **попередня фаза, або фаза орієнтації**, коли з'ясується проблематика сім'ї; у відсутності дітей батьків ознайомлюють з певними аспектами майбутньої роботи, зокрема з необхідністю

дати дитині висловитися і, можливо, піти на окремі, хоча б незначні, поступки щодо неї;

- **фаза центрації на дитині**, коли встановлюється максимальний контакт із дитиною, щоб вона почувалася захищеною і могла висловити власну думку з приводу того, що відбувається в сім'ї; при цьому важливо з'ясувати, у чому батьки готові поступитися за вимогою дитини, для того, щоб вона відчула, що можливі зміни на краще;
- **фаза батьківсько-дитячих стосунків**, коли діти можуть відкрито висловлювати свої почуття до батьків; тут важливо надати можливість і батькам, і дітям висловити власні негативні переживання, роблячи акцент на їх позитивному аспекті;
- **фаза батьківської взаємодії**, коли обговорюються проблеми у взаєминах подружжя; при цьому терапевт інтерпретує висловлювання батьків іноді з позиції дитини або заохочуючи дитину передати власне сприйняття подій, що відбуваються; якщо при цьому в сім'ї є кілька дітей, у відносинах між якими існує ворожість, то настає:
- **фаза дитячої взаємодії**, коли члени сім'ї разом обговорюють причини проблем у стосунках між дітьми;
- **завершальна фаза**, коли симптоми сімейного благополуччя зникають або втрачають травмуюче значення; реальний досвід стосунків у сім'ї дедалі більшою мірою відповідає **ідеальній моделі сімейних взаємин**, відповідно до якої:
 - усі члени сім'ї, включаючи дитину, рівноправні;
 - кожний може і вміє висловлювати власні почуття, які відчуває в той чи інший момент до інших членів сім'ї;
 - члени сім'ї не оцінюють негативно один одного, а вислуховують іншого, намагаючись зрозуміти його почуття;
 - члени сім'ї не згадують неприємне минуле, спираються на принцип “тут і тепер”, хвалять добрі справи і вчинки кожного;
 - сімейна рада має тільки дорадчий голос, кожний має право прийняти чи не прийняти його; батьки радяться з дитиною;
 - у сім'ї панують довіра, повага, любов, увага до переживань іншого, можливе відкрите обговорення будь-яких тем.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін [12] зазначають, що у родинях з дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку, у яких спостерігаються ознаки дезадаптації, труднощі у спілкуванні, окремі невро-

тичні реакції, доцільно здійснювати комплексну психологічну корекцію. При цьому корекційний процес розгортається одночасно в кількох напрямках [12]:

- **робота дитячої ігрової групи**, основним завданням якої є усунення перекручувань у психічному й особистісному розвитку дитини, перебудова несприятливих стереотипів поведінки і створення нових, адекватніших;
- **батьківський семінар**, що передбачає розширення психологічних знань батьків про сімейні стосунки й особливості сімейного виховання під час лекцій, групових дискусій, аналізу проблемних ситуацій, бібліотерапії;
- **робота батьківської групи**, спрямована на корекцію негативного досвіду стосунків у сім'ї, неадекватних батьківських установок насамперед на основі обговорень і психодраматичного обігрування типових ситуацій спілкування в сім'ї і взаємодії з дитиною;
- **спільні заняття батьків з дітьми в ігровій формі**, що проводяться на початку і наприкінці роботи батьківської групи.

У результаті з'являється можливість оптимізації сімейних стосунків, процесу виховання дітей у сім'ї.

Контрольні питання і завдання

1. Цілі і завдання психологічної допомоги сім'ї.
2. Подібність і розбіжності процесів психологічного консультування і психотерапії сім'ї.
3. Принципи сімейного психологічного консультування.
4. Методи і прийоми психологічного консультування сім'ї. У чому полягає їх специфіка порівняно з методами психологічного консультування з інших проблем?
5. Проаналізуйте схему психологічного консультування сім'ї.
6. Етапи психологічного консультування сім'ї за характером і тривалістю консультації.
7. Підходи до здійснення сімейної психотерапії.
8. Принципи сімейної психотерапії.
9. Якою є кінцева мета сімейного психотерапевтичного процесу?
10. Особливості подання психологічної допомоги сім'ї, де є діти різного віку.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Алешина Ю. Е., Данилин К. Е., Дубовская Е. М. Семейное и индивидуальное консультирование. — М.: Изд-во МГУ, 1989.
2. Бендлер Р., Гриндер Дж., Сатир В. Семейная терапия и НЛП. — М.: Изд-во Ин-та общегуманитар. исслед., 1999.
3. Введение в психотерапию / Под ред. С. Блоха. — Амстердам; К.: Сфера, 1997.
4. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей: Семейная терапия: символический подход, основанный на личном опыте. — М.: Б. И., 1997.
5. Гозман Л. Я. Процессы межличностного восприятия в семье / Под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова // Межличностное восприятие в группе. — М.: Изд-во МГУ, 1981.
6. Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия. — СПб.: Союз, 1998.
7. Кратохвал С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. — М.: Медицина, 1991.
8. Мягер В. К. Семейная психотерапия при нервных и психогенных заболеваниях. — Л.: Изд-во ЛНИПсихоневр. ин-та им. В. М. Бехтерева, 1978.
9. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. — М.: Семья, 1993.
10. Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З. Г. Кісарчук. — К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1988.
11. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту: Пер. с англ. — М.: Эксмо-Пресс, 2000.
12. Семья в психологической консультации / Под ред А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989.
13. Столин В. В., Шмелев А. Г. Семейные трудности: какие и почему? Задание для самоанализа // Семья и школа. — 1985. — № 3. — С. 18–21.
14. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. — М.; СПб.: Фолиум, 1996.
15. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 1999.

МЕТОДИКА “РОЛЬОВІ ОЧІКУВАННЯ І ДОМАГАННЯ У ШЛЮБІ (РОД)” О. Волкової, Г. Трапезникової

За допомогою методики РОД визначають уявлення подружжя:

- про значущість у сімейному житті сексуальних стосунків, особистісної згуртованості чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько-побутової сфери, моральної й емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів (ці показники, що відбивають основні функції сім'ї, утворюють шкалу сімейних цінностей — ШСЦ);
- про бажаний розподіл ролей між чоловіком і дружиною при виконанні сімейних функцій (ці показники утворюють шкалу рольових очікувань і домагань — ШРОД).

Приладдя. Два набори по 36 карток з цупкого паперу (картону). На кожну картку наносять номер і текст тверджень набору. 4 картки-класифікатори з таким написом на кожній: “Цілком згодний”, “Загалом це правильно”, “Це не зовсім так”, “Це неправильно”.

Порядок роботи. Подружжю пропонується самостійно ознайомитися з набором тверджень, що відповідають їхній статі, з такою письмовою *інструкцією*: “Шановний(а) пане (пані)! На запропонованих Вам картках наведені різні твердження про шлюб, сім'ю, стосунки чоловіка і дружини. Вам надано чотири картки з варіантами відповідей: “Цілком згодний”, “Загалом це правильно”, “Це не зовсім так”, “Це неправильно”. Уважно читаючи кожне твердження, розподіліть усі картки відповідно до цих чотирьох варіантів відповідей. Якщо Ви цілком поділяєте твердження, покладіть картку з цим твердженням під картку “Цілком згодний”; якщо вважаєте, що твердження правильне, але з невеликими застереженнями і доповненнями — під картку “Загалом це правильно”; якщо твердження здається Вам загалом неприйнятним, але з чимось Ви згодні — під картку “Це не зовсім так”; якщо категорично не згодні з твердженням — під картку “Це неправильно”. Розподіляючи картки з твердженнями на чотири групи, намагайтеся висловлювати особисту думку, а не ту, яка побутує серед близьких і друзів. Дякуємо за участь у психологічному обстеженні”. Після виконання подружжям завдання консультант реєструє відповіді чоловіка і дружини у протоколі консультативного дослідження (див. форму 1).

Консультаційне дослідження сімейних цінностей

ПРОТОКОЛ

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Вік _____ Сімейний стаж _____

Кількість дітей _____ Дата проведення заняття _____

Шкала сімейних цінностей (ШСЦ)	Номер картки	Оцінка, балів	Номер картки	Оцінка, балів	Загальний показник, балів
1	2	3	4	5	6
1. Інтимно-сексуальна	1				
	2				
	3				
	$\Sigma =$				
2. Особистісна ідентифікація зі шлюбним партнером	4				
	5				
	6				
	$\Sigma =$				
3. Господарсько-побутова	Очікування		Домагання		
	7		22		
	8		23		
	9		24		
	$\Sigma =$		$\Sigma =$		
4. Батьківсько-виховна					
	10		25		
	11		26		
	12		27		
$\Sigma =$		$\Sigma =$			
5. Соціальна активність					
	13		28		
	14		29		
	15		30		
$\Sigma =$		$\Sigma =$			

1	2	3	4	5	6
6. Емоційно-психотерапевтична					
	16		31		
	17		32		
	18		33		
	Σ =		Σ =		
Зовнішня привабливість					
	19		34		
	20		35		
	21		36		
	Σ =		Σ =		

Інструкція. Варіант відповіді “Цілком згодний” оцінюється у 3 бали, “Загалом це правильно” — 2 бали, “Це не зовсім так” — 1 бал, “Це неправильно” — 0 балів. У протоколі консультант підсумовує бали за кожним показником ШСЦ. За двома першими показниками одержані результати будуть підсумковими. Їх переносять в останню графу протоколу. Підсумкові бали інших показників обчислюють як напівсуму балів за підшкалами “Рольові очікування” і “Рольові домагання”.

Інтерпретація шкали сімейних цінностей.

1. *Значущість сексуальних стосунків у шлюбі.* Високі оцінки (7–9 балів) означають, що чоловік (дружина) вважає сексуальну гармонію важливою умовою подружнього щастя; ставлення до дружини (чоловіка) істотно залежить від оцінки її (його) як сексуального партнера. Низькі оцінки (менш як 3 бали) інтерпретуються як недооцінка сексуальних стосунків у шлюбі.

2. *Установка чоловіка (дружини) на особистісну ідентифікацію зі шлюбним партнером: очікування спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, способів проведення дозвілля.* Низькі оцінки (менш як 3 бали) припускають установку на особисту автономію.

3. *Установка чоловіка (дружини) на реалізацію господарсько-побутових функцій сім’ї.* Підшкала “Рольові очікування” відбиває ступінь очікування від партнера активного вирішення побутових питань. Чим вищі оцінки за цією підшкалою, тим більше вимог висуває чоловік (дружина) до участі іншого в організації побуту і більше значення мають господарсько-побутові вміння і навички партнера. Підшкала “Рольові домагання” відбиває установки на власну активну участь у веденні домашнього господарства. Загальна оцінка цієї шкали є оцінкою чоловіком (дружиною) значущості побутової організації сім’ї.

4. *Ставлення чоловіка (дружини) до батьківських обов'язків.* Підшкала “Рольові очікування” відбиває окресленість установок дружини (чоловіка) на активну батьківську позицію шлюбного партнера. Підшкала “Рольові домагання” відбиває орієнтацію чоловіка (дружини) на власні обов'язки щодо виховання дітей. Загальна оцінка цієї шкали є показником значущості для чоловіка (дружини) батьківських функцій. Чим вища оцінка шкали, тим істотніше значення має для чоловіка (дружини) роль батька (матері) і більшою мірою він (вона) вважає батьківство основною цінністю, що концентрує навколо себе життя сім'ї.

5. *Установка чоловіка (дружини) на значущість зовнішньої соціальної активності (професійної, суспільної) для стабільності шлюбно-сімейних стосунків.* Підшкала “Рольові очікування” відбиває ступінь орієнтації чоловіка (дружини) на те, що у шлюбного партнера мають бути великі професійні інтереси, він має відігравати активну суспільну роль. Підшкала “Рольові домагання” ілюструє вираженість власних професійних потреб дружини (чоловіка). Загальна оцінка шкали є показником значущості для чоловіка (дружини) позасімейних інтересів, що становлять основні цінності у процесі міжособистісної взаємодії подружжя.

6. *Установка чоловіка (дружини) на значущість емоційно-психотерапевтичної функції шлюбу.* Підшкала “Рольові очікування” відбиває ступінь орієнтації чоловіка (дружини) на те, що шлюбний партнер візьме на себе роль емоційного лідера сім'ї в питаннях корекції психологічного клімату, надання моральної й емоційної підтримки, створення “психотерапевтичної атмосфери”. Підшкала “Рольові домагання” ілюструє прагнення чоловіка (дружини) бути сімейним “психотерапевтом”. Загальна оцінка шкали є показником значущості для чоловіка (дружини) взаємної моральної та емоційної підтримки членів сім'ї, орієнтації на шлюб як середовище, що сприяє психологічному розрядженню і стабілізації.

7. *Установка чоловіка (дружини) на значущість зовнішнього вигляду, його відповідність стандартам, моді.* Підшкала “Рольові очікування” відбиває бажання чоловіка (дружини) мати зовні привабливого партнера. Підшкала “Рольові домагання” ілюструє установку на власну привабливість, прагнення модно і красиво вдягатися. Загальна оцінка шкали є показником орієнтації дружини (чоловіка) на сучасні зразки зовнішнього вигляду.

Обробка й аналіз результатів. Передбачає три етапи.

1. Аналіз індивідуальних показників шкали сімейних цінностей, рольових очікувань і рольових домагань чоловіка (дружини), що відбувається на основі підрахунку балів у протоколі консультаційного дослідження. У результаті консультант одержує такі дані:

- уявлення чоловіка (дружини) про ієрархію сімейних цінностей. Чим вищий бал за шкалою сімейних цінностей, тим більш значущою для чоловіка (дружини) є ця сфера життєдіяльності сім'ї;

- орієнтацію чоловіка (дружини) на активну рольову поведінку шлюбного партнера (“Рольові очікування”), на власну активну роль у сім’ї щодо реалізації сімейних функцій (“Рольові домагання”).
2. Порівняльний аналіз уявлень про сімейні цінності та рольові установки чоловіка і дружини. Для цього складають табл. Д.1, за допомогою якої визначають ступінь узгодженості сімейних цінностей подружжя.

Таблиця Д.1

Узгодженість сімейних цінностей подружжя

Показник	Сімейна цінність						
	Інтимно-сексуальна	Особистісна ідентифікація	Господарсько-побутова	Батьківсько-виховна	Соціальна активність	Емоційно-психотерапевтична	Зовнішня привабливість
ШСЦч							
ШСЦд							
УСЦ							

Примітка. ШСЦч, ШСЦд — показники за шкалами сімейних цінностей відповідно чоловіка і дружини; УСЦ — показник узгодженості сімейних цінностей подружжя.

Узгодженість сімейних цінностей характеризується різницею балів показників шкали сімейних цінностей чоловіка і шкали сімейних цінностей дружини. Чим менша різниця, тим вищий ступінь узгодженості уявлень подружжя про найбільш значущі сфери життєдіяльності сім’ї. Якщо різниця не перевищує трьох балів, це свідчить про відсутність проблемних стосунків, а якщо різниця перевищує 7 балів, — про високий ступінь конфліктності стосунків.

3. Визначення ступеня рольової адекватності подружньої пари у п’яти сферах міжособистісної взаємодії в сім’ї (показники 3–7 ШСЦ). Для цього складають табл. Д.2, у якій рольова адекватність чоловіка дорівнюватиме різниці балів оцінок рольових домагань дружини і рольових очікувань чоловіка, а рольова адекватність дружини дорівнюватиме різниці балів оцінок рольових домагань чоловіка і рольових очікувань дружини. Чим менша різниця, тим більшою мірою рольова адекватність чоловіка (дружини) і, отже, орієнтація дружини (чоловіка) на особисте виконання певної функції відповідають установкам чоловіка (дружини) на активну роль шлюбного партнера в сім’ї.

Рольова адекватність подружньої пари

Сімейна цінність	Рольові установки		РА _ч	Рольові установки		РА _д
	Д _д	О _ч	Д _д – О _ч	Д _ч	О _д	Д _ч – О _д
Господарсько-побутова						
Батьківськовиховна						
Інтимно-сексуальна						
Соціальна активність						
Емоційно-психотерапевтична						
Зовнішня привабливість						
			Σ=			Σ=

Примітка. РА_ч, РА_д — рольова адекватність відповідно чоловіка і дружини; Д_ч, Д_д — оцінка рольових домагань відповідно чоловіка і дружини; О_ч, О_д — оцінка рольових очікувань відповідно чоловіка і дружини.

За результатами застосування методики консультант складає консультативний висновок і розробляє конкретні рекомендації для подружньої пари. Аналізуючи ступінь узгодженості сімейних цінностей чоловіка і дружини, консультант зосереджує увагу подружжя на сімейних цінностях, що характеризуються найменшим збігом, оскільки їх неузгодженість є однією з причин рольової невідповідності в подружній парі. Неузгодженість очікувань і домагань шлюбних партнерів є конфліктогенним фактором, що дестабілізує міжособистісні стосунки в сім'ї.

Перед заключною бесідою з подружжям консультант має з'ясувати з кожним найдоцільнішу форму подавання інформації про результати обстеження (окрема бесіда з кожним із подружжя або спільне обговорення результатів). З метою унаочнення результатів дослідження про узгодженість сімейних цінностей і рольову адекватність подружжя консультант, як правило, застосовує діаграми.

Заключну бесіду консультант повинен побудувати так, щоб подружжя на основі отриманих уявлень кожного з них про рольову взаємодію в сім'ї прийняло спільне рішення про необхідність оптимального розподілу сімейних функцій з обов'язковим урахуванням індивідуальних потреб та інтересів як чоловіка, так і дружини.

Методика “Рольові очікування і домагання у шлюбі”

Жіночий Варіант

1. Настрій і самопочуття людини залежать від задоволення її сексуальних потреб.
2. Щастя у шлюбі залежить від сексуальної гармонії подружжя.
3. Сексуальні стосунки — головне у відносинах чоловіка і дружини.
4. Головне у шлюбі, щоб чоловік і дружина мали багато спільних інтересів.
5. Чоловік — це друг, що поділяє мої інтереси, думки, захоплення.
6. Чоловік — це насамперед друг, з яким можна поговорити про свої справи.
7. Найголовніша турбота чоловіка — забезпечити матеріальний добробут і побутовий комфорт сім'ї.
8. Чоловік має виконувати хатню роботу нарівні з дружиною.
9. Чоловік повинен уміти обслуговувати себе, а не чекати, що дружина візьме на себе всі турботи про нього.
10. Чоловік має ходити коло дітей не менше, ніж дружина.
11. Я хотіла б, щоб мій чоловік любив дітей.
12. Про чоловіка я роблю висновок, зважаючи на те, добрий чи поганий він батько.
13. Мені подобаються енергійні, ділові чоловіки.
14. Я дуже ціную чоловіків, які серйозно захоплені своєю справою.
15. Для мене дуже важливо, як оцінюють на роботі ділові і професійні якості мого чоловіка.
16. Чоловік повинен уміти створювати в сім'ї теплу, довірчу атмосферу.
17. Для мене головне, щоб мій чоловік добре розумів мене і сприймав такою, яка я є.
18. Чоловік — це насамперед друг, що уважно і турботливо ставиться до моїх переживань, настрою, стану.
19. Мені подобається, коли мій чоловік красиво і модно вдягнений.
20. Мені подобаються показні, високорослі чоловіки.
21. Чоловік має виглядати так, щоб на нього було приємно подивитися.
22. Найважливіша турбота жінки — щоб у сім'ї всі були доглянуті.
23. Я завжди знаю, що потрібно купити для моєї сім'ї.
24. Я збираю корисні поради господарці: як готувати смачні страви, консервувати овочі, фрукти.
25. Головну роль у вихованні дитини завжди відіграє мати.
26. Я не боюся труднощів, пов'язаних з народженням і вихованням дитини.
27. Я люблю дітей і із задоволенням займаюся з ними.
28. Я прагну посісти гідне місце в житті.
29. Я хочу стати фахівцем.
30. Я пишаюся, коли мені доручають важку і відповідальну роботу.

31. Близькі друзі часто звертаються до мене за порадою, з проханням допомогти і підтримати.
32. Оточуючі часто звертаються до мене зі своїми бідами.
33. Я завжди щиро і зі співчуттям втішаю й опікую людей, які цього потребують.
34. Мій настрій багато в чому залежить від того, як я виглядаю.
35. Я люблю красиво одягатись, носити прикраси, користуватись косметикою.
36. Я надаю великого значення своєму зовнішньому вигляду.

Чоловічий варіант

1. Настрій і самопочуття людини залежать від задоволення її сексуальних потреб.
2. Щастя у шлюбі залежить від сексуальної гармонії подружжя.
3. Сексуальні стосунки — головне у відносинах чоловіка і дружини.
4. Головне у шлюбі, щоб у чоловіка і дружини було багато спільних інтересів.
5. Дружина — це друг, що поділяє мої інтереси, думки, захоплення.
6. Дружина — це насамперед друг, з яким можна поговорити про свої справи.
7. Найголовніша турбота дружини — годувати і доглядати всіх у сім'ї.
8. Жінка може впасти в мої очач, якщо вона добра господиня.
9. Жінка може пишатися собою, якщо вона хороша господиня.
10. Я хотів би, щоб моя дружина любила дітей.
11. Жінка, яка вважає за обтяжливе бути матір'ю, є неповноцінною.
12. Для мене головне в жінці, щоб вона була доброю матір'ю моїм дітям.
13. Мені подобаються ділові й енергійні жінки.
14. Я дуже ціную жінок, які серйозно захоплені своєю справою.
15. Для мене дуже важливо, як оцінюють на роботі ділові і професійні якості моєї дружини.
16. Дружина повинна насамперед створювати і підтримувати теплу, довірчу атмосферу в сім'ї.
17. Для мене головне, щоб моя дружина добре розуміла мене і сприймала таким, який я є.
18. Дружина — це насамперед друг, який уважно і турботливо ставиться до моїх переживань, настрою, стану.
19. Мені дуже подобається, коли моя дружина красиво і модно вдягнена.
20. Я дуже ціную жінок, що вміють красиво вдягатись.
21. Жінка має виглядати так, щоб на неї звертали увагу.
22. Я завжди знаю, що потрібно купити для моєї сім'ї.
23. Я люблю господарювати.
24. Я можу робити ремонт квартири, лагодити побутову техніку.

25. Діти люблять грати зі мною, охоче спілкуються.
26. Я дуже люблю дітей і вмію з ними займатися.
27. Я брав би активну участь у вихованні своєї дитини, навіть якби ми з дружиною вирішили розлучитися.
28. Я прагну посісти гідне місце в житті.
29. Я хочу стати фахівцем.
30. Я пишаюся, коли мені доручають важку і відповідальну роботу.
31. Близькі і друзі часто звертаються до мене за порадою, з проханням допомогти і підтримати.
32. Оточуючі часто звертаються до мене зі своїми бідами.
33. Я завжди широко і зі співчуттям втішаю й опікую людей, які цього потребують.
34. Мій настрій багато в чому залежить від того, як я виглядаю.
35. Я намагаюся вдягати те, що мені личить.
36. Я прискіпливо ставлюсь до крою костюма, фасону сорочок, кольору краватки.

Додаток 2

ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК “ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ШЛЮБОМ” (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко)

Тест-опитувальник “Задоволеність шлюбом” призначений для експрес-діагностики ступеня задоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості-неузгодженості задоволеності шлюбом конкретної подружньої пари. Опитувальник може застосовуватися індивідуально в консультативній практиці і масово для з’ясування задоволеності шлюбом тієї чи іншої соціальної групи.

Опитувальник є одновимірною шкалою, що складається з 24 тверджень, які належать до різних сфер: сприйняття себе і партнера, думки, оцінки, установки тощо. Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді.

Інструкція опитуваному. Уважно читайте кожне твердження і виберіть один з трьох запропонованих варіантів відповідей. Намагайтеся уникати проміжних відповідей типу “важко сказати”, “важко відповісти”.

Текст опитувальника

1. Коли люди живуть так близько, як це спостерігається в сімейному житті, вони неминуче втрачають взаєморозуміння і гостроту сприйняття іншої людини:
 - а) правильно;

- б) важко сказати;
в) неправильно.
2. Ваші подружні відносини приносять вам:
а) скоріше занепокоєння і страждання;
б) важко відповісти;
в) скоріше радість і задоволення.
3. Родичи і друзі оцінюють ваш шлюб:
а) як удалий;
б) щось середнє;
в) невдалий.
4. Якби ви могли, то змінили б щось у характері свого чоловіка (дружини):
а) багато чого;
б) важко сказати;
в) нічого.
5. Одна з проблем сучасного шлюбу полягає в тому, що все набридає, у тому числі й сексуальні стосунки:
а) правильно;
б) важко сказати;
в) неправильно.
6. Коли ви порівнюєте своє сімейне життя із сімейним життям друзів і знайомих, вам здається, що ви:
а) більш нещасливі, ніж інші;
б) важко сказати;
в) щасливіші від інших.
7. Життя без сім'ї, близької людини — надто дорога ціна за цілковиту свободу:
а) правильно;
б) важко сказати;
в) неправильно.
8. Ви вважаєте, що без вас життя вашого чоловіка (дружини) було б неповноцінним:
а) так;
б) важко сказати;
в) ні.
9. Сподівання більшості людей щодо шлюбу якоюсь мірою не справджуються:
а) правильно;
б) важко сказати;
в) неправильно.
10. Тільки безліч різних обставин заважає подумати вам про розлучення:
а) правильно;
б) важко сказати;
в) неправильно.

11. Якби повернути час, коли ви одружувалися, то вашим чоловіком (дружиною) міг би стати:
 - а) хто завгодно, тільки не теперішній чоловік (дружина);
 - б) важко сказати;
 - в) можливо, що саме теперішній чоловік (дружина).
12. Ви пишастесь, що така людина, як ваш чоловік (дружина), поруч з вами:
 - а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
13. На жаль, недоліки вашого чоловіка (дружини) часто переважають його (її) достоїнства:
 - а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
14. Основні перешкоди для щасливого подружнього життя найімовірніше криються:
 - а) у характері вашого чоловіка (дружини);
 - б) важко сказати;
 - в) скоріше у нас обох.
15. Почуття, з якими ви одружувалися:
 - а) підсилюлися;
 - б) важко сказати;
 - в) ослабли.
16. Шлюб знижує творчі можливості людини:
 - а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
17. Можна сказати, що ваш чоловік (дружина) має достоїнства, що компенсують його (її) недоліки:
 - а) так;
 - б) важко сказати;
 - а) ні.
18. На жаль, у вашому шлюбі не все гаразд з емоційною підтримкою один одного:
 - а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
19. Вам здається, що ваш чоловік (дружина) часто робить дурниці, говорить невлад, недоречно жартує:
 - а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.

20. Життя в сім'ї, як вам здається, не залежить від вашої волі:
- а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
21. Ваші сімейні відносини не внесли в життя порядку й організованості, на які ви очікували:
- а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
22. Поміляються ті, хто вважає, що саме в сім'ї людина найменше може розраховувати на повагу:
- а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
23. Як правило, товариство вашого чоловіка (дружини) є для вас приємним:
- а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.
24. Щиро кажучи, у вашому подружньому житті немає і не було жодного світлого моменту:
- а) правильно;
 - б) важко сказати;
 - в) неправильно.

Ключ

1в, 2в, 3а, 4в, 5в, 6в, 7а, 8а, 9в, 10в, 11в, 12а, 13в, 14в, 15а, 16в, 17а, 18в, 19в, 20в, 21в, 22а, 23а, 24в.

Порядок підрахунку. Якщо обраний опитуваним варіант відповіді (а, б, чи в) збігається з наведеними у ключі, йому нараховується 2 бали; проміжний варіант (б) — 1 бал, якщо відповідь не збігається з наведеними у ключі — 0 балів. Потім підраховують сумарний бал. Можливий діапазон тестового бала — від 0 до 48. Високий бал свідчить про задоволеність шлюбом. При цьому за розподілом балів розрізняють такі сім'ї:

- 0–16 — абсолютно неблагополучні;
- 17–22 — неблагополучні;
- 23–26 — скоріше неблагополучні;
- 27–28 — перехідні;
- 29–32 — скоріше благополучні;
- 33–38 — благополучні;
- 39–48 — абсолютно благополучні.

ОПИТУВАЛЬНИК “АНАЛІЗ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН (АСВ)”

Шановний батько! Пропонований Вам опитувальник містить твердження щодо процесу виховання дітей. Твердження пронумеровані. Такі самі номери є в Бланку для відповідей (наведений наприкінці опитувальника).

Читайте по черзі твердження. Якщо Ви загалом згодні з ним, то на Бланку обведіть кружечком номер твердження. Якщо Ви загалом не згодні — закресліть цей самий номер у Бланку. Якщо дуже важко вибрати відповідь, то поставте на номері знак запитання. Намагайтеся, щоб таких відповідей було до п'яти.

В опитувальнику немає “неправильних” або “правильних” тверджень. Висловлюйте власну думку — цим Ви допоможете психологу.

Для батьків дітей віком 3–10 років

1. Усе, що я роблю, я роблю заради мого сина (дочки).
2. У мене часто бракує часу займатися сином (дочкою), поспілкуватися з ним (нею), пограти.
3. Мені доводиться дозволяти моїй дитині те, що не дозволяють своїм дітям багато інших батьків.
4. Не люблю, коли син (дочка) звертається до мене із запитаннями. Краще, щоб він (вона) здогадався(лась) сам(а).
5. У моєї дитини більше обов'язків щодо власного обслуговування, підтримання порядку, ніж у більшості дітей її віку.
6. Мою дитину дуже важко примусити зробити те, чого вона не хоче робити.
7. Було б краще, якби діти не замислювались, чи правильно поведуться їхні батьки.
8. Мій син (дочка) легко порушує заборони.
9. Якщо хочеш, щоб син (дочка) став (стала) людиною, не залишай безкарним жодного його (її) поганого вчинку.
10. Якомога менше намагаюся карати сина (дочку).
11. Коли я в доброму настрої, часто прощаю синові (дочці) те, за що іншого разу покарав(ла) би.
12. Я люблю сина (дочку) сильніше, ніж дружина (чоловік).
13. Молодші діти мені подобаються більше, ніж старші.
14. Якщо син (дочка) довго впирається чи злиться, у мене буває відчуття, що я повівся (повелася) з ним (нею) неправильно.
15. У нашій сім'ї довго не було дитини, хоча ми її дуже чекали.

16. Спілкування з дітьми взагалі втомлює.
17. У сина (дочки) є риси, які дратують мене.
18. Виховання сина (дочки) було б набагато успішнішим, якби чоловік (дружина) не заважав(ла) би.
19. Більшість чоловіків легковажніші, ніж жінки.
20. Більшість жінок легковажніші, ніж чоловіки.
21. Мій син (дочка) для мене — найголовніше в житті.
22. Часто не знаю, що робить у цей момент моя дитина.
23. Якщо іграшка дитині подобається, я куплю її, скільки б вона не коштувала.
24. Мій син (дочка) нетямущий(а). Легше самому щось зробити, ніж попросити його (її).
25. Моєму сину (дочці) часто доводиться (або доводилось) доглядати за молодшим братом (сестрою).
26. Часто нагадую, нагадую сину (дочці) зробити щось, а врешті-решт зроблю це сам(а).
27. Батьки в жодному разі не повинні припускати, щоб діти помічали їхні недоліки.
28. Мій син (дочка) сам(а) вирішує, з ким йому (їй) грати.
29. Діти повинні не тільки любити своїх батьків, а й боятися їх.
30. Я дуже рідко сварюся на сина (дочку).
31. Іноді я дуже суворий(а), а іноді все дозволяю дитині.
32. Я і дитина розуміємо одне одного краще, ніж з чоловіком (дружиною).
33. Мене засмучує, що син (дочка) надто швидко дорослішає.
34. Якщо дитина впирається, бо погано почувається, краще зробити так, як вона хоче.
35. Моя дитина росте слабкою і хворобливою.
36. Якби в мене не було дітей, я б досяг(ла) у житті набагато більше.
37. У сина (дочки) є недоліки, яких не вдається позбутися, хоча я наполегливо з ними борюся.
38. Часто коли я караю сина (дочку), чоловік (дружина) одразу починає дорікати мені в надмірній суворості й утішати дитину.
39. Чоловіки схильніші до подружньої зради, ніж жінки.
40. Жінки схильніші до подружньої зради, ніж чоловіки.
41. Турбота про сина (дочку) потребує багато часу.
42. Мені багато разів доводилось пропускати батьківські збори.
43. Прагну, щоб моя дитина була забезпечена краще від інших дітей.
44. Від товариства сина (дочки) можна сильно втомитися.
45. Мені часто доводилося доручати синові (дочці) важкі для його (її) віку справи.
46. Моя дитина ніколи не прибирає за собою іграшки.
47. Головне, чому батьки можуть навчити своїх дітей, — це слухатися.
48. Моя дитина сама вирішує, скільки, чого і коли їй потрібно.

49. Чим суворіше ставляться батьки до дитини, тим краще для неї.
50. За характером я — м'яка людина.
51. Якщо синові (дочці) щось від мене потрібно, він (вона) намагається вибрати момент, коли я в доброму настрої.
52. Коли я думаю про те, що колись син (дочка) виросте і я буду йому (їй) не потрібен(на), у мене псується настрій.
53. Чим старші діти, тим важче з ними.
54. Найчастіше впертість дитини спричинюється тим, що батьки не вміють знайти до неї підхід.
55. Я постійно турбуюся про здоров'я сина (дочки).
56. Якби в мене не було дітей, моє здоров'я було б набагато кращим.
57. Окремі серйозні недоліки сина (дочки) не зникають, незважаючи на заходи, яких я вживаю.
58. Мій син (дочка) недолюблює мого (мою) чоловіка (дружину).
59. Чоловік гірше розуміє почуття іншої людини, ніж жінка.
60. Жінка гірше розуміє почуття іншої людини, ніж чоловік.
61. Заради сина (дочки) мені багато від чого в житті довелося і доводиться відмовлятися.
62. Батьки, що надто багато метушаться біля своїх дітей, викликають у мене роздратування.
63. Я витрачаю на сина (дочку) набагато більше грошей, ніж на себе.
64. Не люблю, коли син (дочка) щось просить. Я сам(а) краще знаю, що йому (їй) потрібно.
65. У мого сина (дочки) важче дитинство, ніж у більшості його (її) приятелів.
66. Вдома син (дочка) робить тільки те, що йому (їй) хочеться, а не те, що потрібно.
67. Діти повинні поважати батьків більше, ніж інших людей.
68. Якщо моя дитина не лягає спати тоді, коли належить, я не наполягаю.
69. Я суворіше ставлюся до свого сина (дочки), ніж інші батьки до своїх дітей.
70. Від покарань мало пуття.
71. Члени нашої сім'ї не однаково суворі із сином (дочкою). Одні пестять його (її), інші, навпаки, дуже суворі.
72. Мені б хотілося, щоб мій син (дочка) не любив нікого, крім мене.
73. Мені подобаються маленькі діти, тому я не хотів(ла) би, щоб син (дочка) надто швидко дорослішав(ла).
74. Часто я не знаю, як правильно поводитися з сином (дочкою).
75. Через поганий стан здоров'я сина (дочки) мені доводиться йому (їй) багато чого дозволяти.
76. Виховання дітей — важка і невдячна справа. Їм віддаєш усе, а натомість не отримуєш нічого.
77. На мого (мою) сина (дочку) мало впливає добре слово. Єдине, що на нього (неї) діє, — це постійні суворі покарання.

78. Мій чоловік (дружина) намагається підбурювати сина (дочку) проти мене.
79. Чоловіки частіше, ніж жінки, діють нерозважливо, не обмірковуючи можливих наслідків.
80. Жінки частіше, ніж чоловіки, діють нерозважливо, не обміркуючи можливих наслідків.
81. Я весь час думаю про сина (дочку), про його (її) справи, здоров'я тощо.
82. Про дитину я часто згадую тоді, коли вона щось накоїла чи з нею щось трапилося.
83. Мій син (дочка) вміє домогтися від мене того, що хоче.
84. Мені більше подобаються тихі, спокійні діти.
85. Намагаюся якомога раніше привчити дитину допомагати у хатніх справах.
86. У мого сина (дочки) мало домашніх обов'язків.
87. Навіть якщо діти впевнені, що батьки помиляються, вони мають чинити так, як їм кажуть.
88. У нашій сім'ї так заведено, що дитина робить те, що хоче.
89. Іноді найкраще покарання — побиття.
90. Багато недоліків у поведінці моєї дитини зникнуть самі собою з віком.
91. Коли син (дочка) щось накоїть, я намагаюся виручити його (її). Якщо все гаразд, я знову залишаю його (її) у спокої.
92. Якби мій син не був би моїм сином, а я була б молодшою, то, напевно, закохалася б у нього.
93. Мені цікавіше говорити з маленькими дітьми, ніж з дорослими.
95. Тільки завдяки нашим величезним зусиллям син (дочка) залишився(лась) жити.
96. Часто заздрю тим, хто не має дітей.
97. Якщо дати сину (дочці) волю, він (вона) негайно використає це на шкоду собі чи оточуючим.
98. Часто коли я кажу сину (дочці) одне, то чоловік (дружина) спеціально каже протилежне.
99. Чоловіки частіше, ніж жінки, думають тільки про себе.
100. Жінки частіше, ніж чоловіки, думають тільки про себе.
101. Я витрачаю на сина (дочку) більше сил і часу, ніж на себе.
102. Я мало знаю про справи сина (дочки).
103. Бажання мого сина (дочки) для мене — закон.
104. Мій син дуже любить спати зі мною.
105. У мого сина (дочки) поганий шлунок.
106. Батьки потрібні дитині лише доти, поки вона не виросла. Потім вона дедалі рідше згадує про них.
107. Заради сина (дочки) я приніс (принесла) би будь-яку жертву.
108. Моєму синові (дочці) потрібно приділяти набагато більше уваги, ніж я можу.

109. Мій син (дочка) уміє бути таким(ою) милим(ою), що я йому (їй) усе прощаю.
110. Мені б хотілося, щоб син одружився тоді, коли йому виповниться 30 років.
111. Руки і ноги мого сина (дочки) часто бувають дуже холодними.
112. Більшість дітей — егоїсти. Вони зовсім не думають про здоров'я і почуття батьків.
113. Якщо не віддавати сину (дочці) увесь час і сили, то все може погано скінчитися.
114. Коли все гаразд, я майже не цікавлюся справами сина (дочки).
115. Мені дуже важко сказати своїй дитині “Ні”.
116. Мене засмучує, що син (дочка) дедалі менше має потребу в мені.
117. Стан здоров'я мого сина (дочки) гірший, ніж у більшості інших дітей.
118. Багато дітей надто мало вдячні батькам.
119. Мій син (дочка) не може обходитися без моєї постійної допомоги.
120. Багато часу син (дочка) буває не вдома — у яслах, дитячому саду, у родичів.
121. У сина (дочки) дуже багато часу на ігри та розваги.
122. Крім сина (дочки), мені ніхто у світі не потрібний.
123. У мого сина (дочки) переривчастий і неспокійний сон.
124. Часто думаю, що надто рано оженився (вийшла заміж).
125. Усе, чому навчилася моя дитина дотепер, вона має завдячувати тільки мені.
126. Справами сина (дочки) здебільшого займається чоловік (дружина).
127. Я не можу пригадати, коли в останнє відмовив(ла) своїй дитині в купівлі чогось.
128. Мій син казав мені: “Виросту, одружуся з тобою, мамо”.
129. Мій син (дочка) часто хворіє.
130. Сім'я не допомагає мені, а лише ускладнює моє життя.

Для батьків дітей віком 11–21 рік

1. Усе, що я роблю, я роблю заради мого сина (дочки).
2. У мене часто бракує часу займатися із сином (дочкою) чимось цікавим — кудись піти разом, пограти.
3. Мені доводиться дозволяти моїй дитині те, що не дозволяють своїм дітям багато інших батьків.
4. Не люблю, коли син (дочка) звертається до мене із запитаннями. Краще, щоб здогадався(лась) сам(а).
5. У моєї дитини більше обов'язків, ніж у більшості її приятелів.
6. Мого сина (дочку) дуже важко примусити що-небудь зробити вдома.
7. Краще, якщо діти не думають про те, чи правильні погляди мають їхні батьки.

8. Мій син (дочка) повертається ввечері тоді, коли йому (їй) заманеться.
9. Якщо хочеш, щоб син (дочка) виріс (виросла) доброю людиною, не залишай безкарним жодного його (її) поганого вчинку.
10. Якомога менше намагаюся карати сина (дочку).
11. Коли я в доброму настрої, часто прощаю синові (дочці) те, за що іншого разу покарав(ла) би.
12. Я люблю свого сина (дочку) сильніше, ніж чоловік (дружина).
13. Молодші діти мені подобаються більше, ніж старші.
14. Якщо син (дочка) довго впирається чи злиться, у мене буває відчуття, що я повівся (повелась) із ним (нею) неправильно.
15. У нас довго не було дитини, хоча ми її дуже чекали.
16. Спілкування з дітьми взагалі втомлює.
17. У сина (дочки) є риси, які дратують мене.
18. Виховання сина (дочки) було б набагато успішнішим, якби чоловік (дружина) не заважав(ла) би.
19. Більшість чоловіків легковажніші, ніж жінки.
20. Більшість жінок легковажніші, ніж чоловіки.
21. Мій син (дочка) для мене — найголовніше в житті.
22. Часто не знаю, що робить у цей момент син (дочка).
23. Намагаюся купити сину (дочці) такий одяг, який він сам(а) хоче, навіть якщо цей одяг дорогий.
24. Мій син (дочка) нетямущий(а). Легше самому щось зробити, ніж його (її) просити.
25. Моєму синові (дочці) часто доводиться (або доводилось) доглядати за молодшим(ою) братом (сестрою).
26. Часто нагадую, нагадую синові (дочці) зробити щось, а врешті-решт зроблю це сам(а).
27. Батьки в жодному разі не повинні припускати, щоб діти помічали їхні недоліки.
28. Мій син (дочка) сам(а) вирішує, з ким йому (їй) грати.
29. Діти повинні не тільки любити батьків, а й боятися їх.
30. Я дуже рідко сварюся на сина (дочку).
31. Іноді я дуже суворий(а), а іноді все дозволяю дитині.
32. Я і дитина розуміємо один одного краще, ніж з чоловіком (дружиною).
33. Мене засмучує, що син (дочка) надто швидко дорослішає.
34. Якщо дитина впирається, бо погано почувається, краще зробити так, як вона хоче.
35. Моя дитина росла слабкою і хворобливою.
36. Якби в мене не було дітей, я б досяг(ла) у житті набагато більше.
37. У сина (дочки) є недоліки, яких не вдається позбутися, хоча я наполегливо з ними борюся.
38. Часто коли я караю сина (дочку), чоловік (дружина) одразу починає дорікати мені в надмірній суворості й утішати його (її).

39. Чоловіки схильніші до подружньої зради, ніж жінки.
40. Жінки схильніші до подружньої зради, ніж чоловіки.
41. Турбота про сина (дочку) потребує багато часу.
42. Мені багато разів доводилося пропускати батьківські збори.
43. Намагаюся купити синові (дочці) усе те, що він (вона) хоче, навіть якщо це дорого коштує.
44. Якщо довго бути у товаристві сина (дочки), можна сильно втомитися.
45. Мені часто доводилося доручати синові (дочці) важливі й важкі справи.
46. На мого сина (дочку) не можна покластися в серйозній справі.
47. Головне, чому батьки можуть навчити своїх дітей, — це слухатися.
48. Моя дитина сама вирішує, курити їй чи ні.
49. Чим суворіші батьки до дитини, тим краще для неї.
50. За характером я — м'яка людина.
51. Якщо синові (дочці) щось від мене потрібно, він (вона) намагається вибрати момент, коли я у доброму настрої.
52. Коли я думаю про те, що колись син (дочка) виросте і я буду йому (їй) не потрібен(на), у мене псується настрій.
53. Чим старші діти, тим важче з ними.
54. Найчастіше впертість дитини спричинюється тим, що батьки не вміють знайти до неї підхід.
55. Я постійно переживаю за здоров'я сина (дочки).
56. Якби в мене не було дітей, моє здоров'я було б набагато кращим.
57. Окремі серйозні недоліки сина (дочки) не зникають, незважаючи на всі заходи, яких я вживаю.
58. Мій син (дочка) недолюблює мого (мою) чоловіка (дружину).
59. Чоловік гірше розуміє почуття іншої людини, ніж жінка.
60. Жінка гірше розуміє почуття іншої людини, ніж чоловік.
61. Заради сина (дочки) мені багато від чого в житті довелося відмовитися.
62. Іноді я не дізнавався(лася) про зауваження чи погані оцінки дитини тому, що не подивився(лась) у щоденник.
63. Я витрачаю на сина (дочку) набагато більше грошей, ніж на себе.
64. Не люблю, коли син (дочка) щось просить. Я сам(а) краще знаю, що йому (їй) потрібно.
65. У мого сина (дочки) важче дитинство, ніж у більшості його (її) однолітків.
66. Вдома син (дочка) робить тільки те, що йому (їй) хочеться, а не те, що потрібно.
67. Діти повинні поважати батьків більше, ніж інших людей.
68. Мій син (дочка) сам вирішує, на що йому витрачати свої гроші.
69. Я суворіше ставлюся до свого сина (дочки), ніж інші батьки до своїх дітей.
70. Від покарань мало пуття.
71. Члени нашої сім'ї не однаково суворі із сином (дочкою). Одні пестують його (її), інші, навпаки, дуже суворі.

72. Мені б хотілося, щоб мій син (дочка) не любив нікого, крім мене.
73. Коли син (дочка) був(ла) маленький(а), він (вона) мені подобався(лась) більше, ніж тепер.
74. Часто я не знаю, як правильно поводитися з сином (дочкою).
75. Через поганий стан здоров'я сина (дочки) нам доводилося в дитинстві багато чого дозволяти йому (їй).
76. Виховання дітей — важка і невдячна справа. Їм віддаєш усе, а натомість не отримуєш нічого.
77. На мого (мою) сина (дочку) мало впливає добре слово. Єдине, що на нього (неї) діє, — це постійні суворі покарання.
78. Мій чоловік (дружина) намагається підбурювати сина (дочку) проти мене.
79. Чоловіка частіше, ніж жінки, діють нерозважливо, не обмірковуючи можливих наслідків.
80. Жінки частіше, ніж чоловіки, діють нерозважливо, не обміркуючи можливих наслідків.
81. Я весь час думаю про сина (дочку), його (її) справи, стан здоров'я тощо.
82. Часто мені доводиться (або доводилось) підписуватися в щоденнику сина (дочки) за кілька тижнів одразу.
83. Мій син (дочка) вміє домогтися від мене всього, що хоче.
84. Мені більше подобаються тихі і спокійні діти.
85. Мій син (дочка) багато допомагає мені (вдома, на роботі).
86. У мого сина (дочки) мало обов'язків удома.
87. Навіть якщо діти впевнені, що батьки помиляються, вони мають робити так, як кажуть батьки.
88. Виходячи з будинку, мій син (дочка) рідко говорить, куди йде.
89. Іноді найкраще покарання — побиття.
90. Багато недоліків у поведінці сина (дочки) зникли самі собою з віком.
91. Коли син (дочка) щось накоїть, намагаюся виручити його (її). Якщо все гаразд, я знову залишаю його (її) у спокої.
92. Якби мій син не був би моїм сином, а я була б молодшою, то я, напевно б, закохалася в нього.
93. Мені цікавіше говорити з маленькими дітьми, ніж з дорослими.
94. У недоліках сина (дочки) винний(а) я сам(а), оскільки не зумів(ла) його (її) виховати.
95. Тільки завдяки нашим величезним зусиллям син (дочка) залишився(лась) жити.
96. Часто заздрю тим, хто не має дітей.
97. Якщо дати синові (дочці) волю, він (вона) негайно скористається цим на шкоду собі чи оточуючим.
98. Часто коли я кажу сину (дочці) одне, то чоловік (дружина) спеціально каже протилежне.
99. Чоловіки частіше, ніж жінки, думають тільки про себе.
100. Жінки частіше, ніж чоловіки, думають тільки про себе.

101. Я витрачаю на сина (дочку) більше сил і часу, ніж на себе.
102. Я мало знаю про справи сина (дочки).
103. Бажання мого сина (дочки) для мене — закон.
104. Коли мій син був маленький, він дуже любив спати зі мною.
105. У мого сина (дочки) поганий шлунок.
106. Батьки потрібні дитині лише доти, поки вона не виросла. Потім вона дедалі рідше згадує про них.
107. Заради сина (дочки) я приніс (принесла) би будь-яку жертву.
108. Моєму синові (дочці) потрібно приділяти набагато більше уваги, ніж я можу.
109. Мій син (дочка) вміє бути таким(ою) милим(ою), що я йому (їй) усе прощаю.
110. Мені б хотілося, щоб син одружився після досягнення віку 30 років.
111. Руки і ноги сина (дочки) часто бувають дуже холодними.
112. Більшість дітей — егоїсти. Вони зовсім не думають про здоров'я і почуття батьків.
113. Якщо не віддавати сину (дочці) увесь час і сили, то все може погано скінчитися.
114. Коли все гаразд, я майже не цікавлюся справами сина (дочки).
115. Мені дуже важко сказати своїй дитині “Ні”.
116. Мене засмучує, що син (дочка) дедалі менше має потребу в мені.
117. Стан здоров'я мого сина (дочки) гірший, ніж у більшості його (її) однокласників.
118. Багато дітей надто мало вдячні батькам.
119. Мій син (дочка) не може обходитися без моєї постійної допомоги.
120. Багато часу син (дочка) буває не вдома.
121. У сина (дочки) дуже багато часу на розваги.
122. Крім сина, мені ніхто у світі не потрібний.
123. У мого сина (дочки) переривчастий і неспокійний сон.
124. Часто думаю, що надто рано одружився (вийшла заміж).
125. Усе, чого досягла моя дитина дотепер (у навчанні чи в роботі), вона має завдячувати тільки мені.
126. Справами сина (дочки) здебільшого займається чоловік (дружина).
127. Закінчивши уроки (чи повернувшись додому з роботи), син (дочка) займається тим, що йому (їй) подобається.
128. Коли я бачу чи уявляю сина з дівчиною, у мене псується настрій.
129. Мій син (дочка) часто хворіє.
130. Сім'я не допомагає мені, а лише ускладнює моє життя.

Бланк для відповідей

ДЗ*

1	21	41	61	81	Г+	7
2	22	42	62	82	Г–	8
3	23	43	63	83	П+	8
4	24	44	64	84	П-	4
5	25	45	65	85	В+	4
6	26	46	66	86	В–	4
7	27	47	67	87	З+	4
8	28	48	68	88	З–	3
9	29	49	69	89	С+	4
10	30	50	70	90	С–	4
11	31	51	71	91	Н	5
12	32	52	72	92	РБП	6
13	33	53	73	93	ПДЯ	4
14	34	54	74	94	ВН	5
15	35	55	75	95	ФВ	6
16	36	56	76	96	НБП	7
17	37	57	77	97	ПНЯ	4
18	38	58	78	98	ВК	4
19	39	59	79	99	ПЖЯ	4
20	40	60	80	100	ПЧЯ	4
101	107	113	119	125	Г+	
102	108	114	120	126	Г–	
103	109	115	121	127	РБП+	
104	110	116	122	128	РРЧ	
105	111	117	123	129	ФВ	
106	112	118	124	130	НРЧ	

Прізвище та ім'я сина (дочки), вік _____

Хто заповнював (батько, мати, інший вихователь) _____

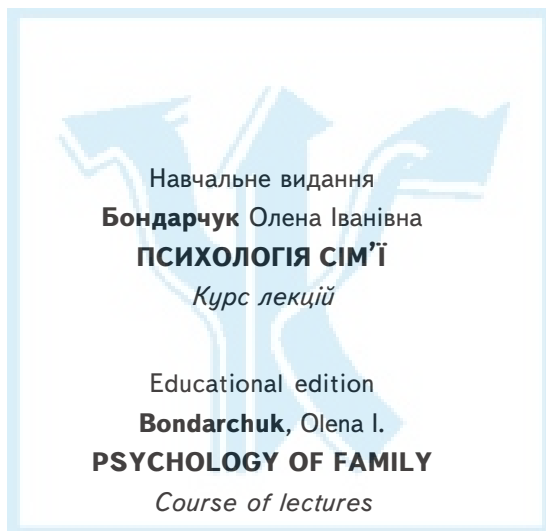
* Цю частину Бланка опитуваним не показують.

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Психологічні особливості сучасної сім'ї	4
Тема 1. Сім'я як соціально-психологічний феномен	4
Контрольні питання і завдання	15
Список використаної та рекомендованої літератури	15
Тема 2. Проблеми стабільності шлюбу і сім'ї	17
Контрольні питання і завдання	30
Список використаної та рекомендованої літератури	31
Тема 3. Сім'я і її вплив на формування особистості дитини	32
Контрольні питання і завдання	46
Список використаної та рекомендованої літератури	47
Розділ II. Діяльність практичного психолога щодо надання психологічної допомоги сім'ї	48
Тема 4. Психологічна діагностика сім'ї	48
Контрольні питання і завдання	58
Список використаної та рекомендованої літератури	58
Тема 5. Психологічна корекція сімейних стосунків: психологічне консультування і психотерапія	60
Контрольні питання і завдання	71
Список використаної та рекомендованої літератури	72
Додатки	73

The suggested course of lectures characterized psychological features of a modern family, discloses psychological mechanisms of family vital activity, their influence on the forming of a child's personality. It considers the main directions of the practical psychologist's activity in the psychological support of a family.

For students such as future psychologists, teachers and all who wants to improve competence in the sphere of family and family relations psychology.

Редактор *О. І. Маєвська*
Коректор *І. В. Точаненко*
Комп'ютерна верстка *Н. С. Лопач*
Оформлення обкладинки *М. В. Куліков*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 04.06.01. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 5,6. Обл.-вид. арк. 5,5. Тираж 5000 пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Закрите акціонерне товариство "ВІПОЛ"
03151 Київ, вул. Волинська, 60